

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN 1863 MISIR SEYAHATI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sinan KAYA

İSTANBUL - 2015

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTUSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN 1863 MISIR SEYAHATI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sinan KAYA

Danışman

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL – 2015

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Sinan KAYA

7 Eylül 2015

T. C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilimdalı, Yakınçağ Osmanlı Tarihi Bilim Dalında 0103YL06 numaralı Sinan Kaya'nın hazıradığı "Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati" konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, 07/09/2015 Pazartesi günü 14.00-16.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Ali Akyıldız

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Kemal Beydilli

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Tahsin GÖRGÜN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

07/09/2015

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı: Sinan KAYA

Üniversite : İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : Tarih

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi

Sayfa Sayısı : VIII + 117

Mezuniyet Tarihi : 07/09/2015

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati

Bu tezin temel konusu Sultan Abdülaziz'in 3 Nisan-5 Mayıs 1863 tarihinde gerçekleşen Mısır seyahatinin nedenlerini ve sonuçlarını araştırmaktır. Gezinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla ikinci Mehmed Ali Paşa kriziyle beraber Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır eyaleti arasındaki ilişkiler genel bir çerçeve içinde incelenir. 1854 yılında Abbas Hilmi Paşa ve 1856 yılında Said Paşa Süveyş Kanalı Kumpanya'sına Süveyş Kanalı'nın yapımı için imtiyazlar verir. Kanalın yapımında Tanzimat Fermanı'ndan itibaren yasaklanan angarya usulünün kullanılacak olması ve kumpanyanın açılacak tatlı su kanalları çevresindeki arazileri dilediği gibi kullanabilecek olmasından Osmanlı padişahı imtiyaz metinlerini onaylamaz. Bundan dolayı Abbas Paşa döneminde düzelmeye başlayan ilişkiler tekrar gerginleşir. Süveyş Kanalı meselesinden ötürü büyük devletlerde bu meseleyle müdahale ederler ve mesele hakkında fikirlerini paylaşırlar.

1860-1863 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa arasında bu sorun belli aralıklarla tartışılır. 1863 yılında Abbas Paşa'nın ölümüyle İsmail Paşa Mısır valisi olur ve Sultan Abdülaziz'e bu sorunu çözmek için başvurur. Mısır üzerindeki politikalarda tek geçerli mercii olduğunu büyük devletlere göstermek isteyen Sultan Abdülaziz 1863 yılının Nisan ayında Mısır Seyahatine çıkar. Bir ay sürecektir seyahatte Sultan Abdülaziz Mısır'ın yanında İzmir, Çanakkale ve Gelibolu'ya da ziyaret eder. İstanbul'a dönüşünden sonra İsmail Paşa bu sorunun çözümü için Bâbîâli'ye başvurur. Bâbîâli bu sorunu hem kendi içinde tartışarak hem de büyük devletlerle mütalaa ederek 2 Ağustos'ta Süveyş Kanalı'nın tatlı su kanallarının yapımının yanında kumpanyanın uyması gereken kuralları da belirler. Bu tezde yukarıda kısaca anlatılmaya çalışılan olay arşiv belgelerine ve araştırma kaynaklarına dayanılarak açıklanmaya çalışılır.

Anahtar Kelimeler

Sultan Abdülaziz, Mısır Seyahati, Mısır, Mısır Sorunu, İsmail Paşa, İngiltere, Fransa, Süveyş Kanalı, Angarya Usulü, Arazi Meselesi

ABSTRACT

Name and Surname: Sinan Kaya

University : İstanbul 29 Mayıs University

Institution : Social Science Institution

Field : History

Branch : The Late Ottoman History

Degree Awarded : Master of Arts

Page Number : VIII + 117

Degree Date : 07/09/2015

Supervisor : Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

Sultan Abdülaziz's Visit to Egypt in 1863

The main theme of this thesis is the reasons and the results of Sultan Abdülaziz's voyage to Egypt (April-May 1863). In order to better understand the voyage, the second Mehmed Ali Paşa crisis is laid under scrutiny along with the relations between the Ottoman Empire and the Province of Egypt in a common framework. The privileges recognized to the Suez Canal Company (by Abbas Hilmi Paşa in 1854 and by Said Paşa in 1856) were including the use of corvée labour (declared forbidden by the Tanzimat Edict) and the liberal use of lands along the designated fresh water canals. Resultantly, the Ottoman Sultan didn't approve these privileges, and the relations softened under Abbas Paşa's reign once more reached a high tension. Moreover, the great powers of the era also became involved in the issue. Between 1860 and 1863, the question is debated among the Ottoman Empire, England and France. In order to assert his singularity claim for policies on Egypt, Sultan Abdülaziz set out for Egypt in April 1863, and he also

visited Smyrna, Hellespont and Gallipoli during the voyage. After his return to İstanbul, İsmail Paşa of Egypt applied to the Sublime Porte for the solution of this problem. By discussing the problem within itself and with the great powers, the Sublime Porte set the rules which the Company had to follow in the construction of the fresh water canals. The thesis aims at explaining these summarized events by relying on archival documents and other related research sources.

Keywords

Sultan Abdülaziz, Voyage to Egypt, Egypt, Question of Egypt, İsmail Paşa, England, France, the Suez Canal, Corvée, Land conflict

İçindekiler

BEYAN	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	5
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN MİSİR'İ SEYAHATİNDEN ÖNCEKİ SİYASİ DURUM (1854-1863)	13
SEYAHAT ÖNCESİ SİYASİ DURUM	17
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN MİSİR SEYAHATI (3 NİSAN 1863 – 5 MAYIS 1863)	39
PADİŞAHIN DÖNÜŞ YOLCULUĞU	50
İZMİR'DEN ÇANAKKALE VE GELİBOLU'YA (26 NİSAN 1863 – 29 NİSAN 1863)	55
İSTANBUL'A DÖNÜŞ	57
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN MİSİR SEYAHATİNİN SONUÇLARI	64
SEYAHATTEN SONRAKİ YANKILAR	64
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN SÜVEYŞ KANALI'NI ONAYLAMASI	70
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	90
BELGELER	94
KAYNAKÇA	110

Önsöz

Bu tezin konusu Sultan Abdülaziz'in 1863 yılında gerçekleşen Mısır seyahatinin hem Avrupa hem de Osmanlı siyasi tarihinde bir yere oturtmak ve genelde Mısır özelde ise Süveyş meselesinin nasıl çözüldüğünü göstermektir. Osmanlı padişahları Sultan II. Mahmud'dan beri ülkede neler olup bittiğini öğrenmek için yaptıkları "memleket gezileri" Tanzimat döneminde teftiş gezilerine dönüşür ve Sultan Abdülmecid ile Sultan Abdülaziz bu amaca ülke içerisinde bazı seyahatlerde bulunurlar.

Sultan Abdülaziz yurt içinde 1862 yılında Bursa'ya ve 1863 yılında Mısır'a; yurt dışı seyahati olarak 1867'de Fransa, Belçika, Prusya ve Avusturya'ya seyahat düzenler. Bursa seyahatiyle ilgili herhangi bir müstakil çalışma olmamasına rağmen Paris gezisi hakkında literatür oldukça zengindir. Bu gezinin tarihçiler tarafından bu kadar ilgi görmesinin sebebi ise ilk kez bir Osmanlı sultanının yurt dışına bir gezi düzenlemesidir.

Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatini konu edinen sınırlı sayıdaki eser seyahati bir düzleme oturtmadıkları gibi, bu konunun sonuçlarını da ele almamışlardır. Bunun yerine kuru bir gezi anlatısı ile seyahatin sonucunu İsmail Paşa'nın rüşvetle Osmanlı devlet adamlarını yanına çekmesine ve 1866'da aldığı veraset fermanına bağlarlar. Bu eserlerde seyahatin o dönemin Avrupa politik konjonktüründe ne anlama geldiğine kafa yorulmamıştır. Bu tezin temel amacı, Sultan Abdülaziz'in neden bu seyahate çıktığı ve gezinin sonuçlarının neler olduğunu tartışmaya açmaktır.

Mısır seyahatini günü gününe anlatmış dönemin tek basılı kaynağı Louis Gardey'in kaleme aldığı *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stambul au Caire*¹ (Sultan

¹ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stambul au Caire* (Paris. E.Dentu Palais Royal,1865). Bu eseri Dolmabahçe Sarayı kütüphanesinden temin eden Cengiz Göncü ve Halil İbrahim Erbay'a teşekkür ederim.

Abdülaziz'in İstanbul'dan Kahire'ye Seyahati) adlı eserdir. Giriş ve sonuç bölümleri de dahil olmak üzere 33 bölümden oluşan eser seyahatin gün gün gelişen olaylarını anlatır. O dönemin Avrupası'nda yaygın olan modaya uygun olarak, Yunan hayranlığı ağır basan Louis Gardey kitabın üçte birinden fazlasını gezilen yerlerin Yunan ve Roma'daki izlerine ayırır; gene de kitapta seyahatle alakalı pek çok ayrıntı vardır.

Seyahat hakkındaki ikinci eser Ali Kemalî Aksüt'ün hazırladığı *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahatleri* başlıklı kitabıdır.² Aksüt, temel olarak Louis Gardey'i takip etse de o dönemin gazetelerini de kullanır; ancak kaynakları için referans vermez. Aksüt'ün en önemli özelliği konuya yeni başlayan araştırmacılar için bir başlangıç noktası oluşturmastır.

Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatini anlatan üçüncü çalışma Yahya Bağçeci'nin hazırladığı Yüksek Lisans tezidir.³ Üç bölümden oluşan bu tez genelde Louis Gardey'in gezi günlüğü ile Ali Kemalî Aksüt'ün kitabını takip eder; hatta tezin bazı yerlerinde Gardey'nin günlüğünün uzun çevirilerine de rastlanır. Yazar kaynakçada *The Times* gazetesini kullandığını belirtmesine rağmen Sultan Abdülaziz'in Mısır'daki ilk gününü anlatan haberinin⁴ Hariciye Nezareti tarafından yapılan bir tercümesini kullanır.⁵ Bunun yanında seyahatin sebepleriyle Avrupa siyasetindeki yerini değerlendirmeyen yazar sonuç bölümünde, İsmail Paşa'nın rüşvet mevzularını ve 1866'da aldığı veraset değişikliği fermanını ele alır.

² Ali Kemalî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahatleri* (İstanbul: Ahmet Saitoğlu Kitapevi, 1944),

³ Yahya Bağçeci, "Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahati," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2003).

⁴ *The Times*, nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9.

⁵ Bu çeviri ve haberin orijinal nüshaları için 6. ve 7. belgelere, bu çeviri ve haberin değerlendirmesi için üçüncü bölüme bakınız.

Bu konunun seçilmesinin temel amacı Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatiyle ilgili şimdiye kadar yapılan akademik çalışmaların eksik bıraktığı yerleri tamamlamaya çalışılacaktır. Bu nedenlerle ilerleyen bölümlerde seyahat anlamının ne olduğu Osmanlı ve Avrupa politik tarihi ekseninde değerlendirilmeye çalışılacak ardından seyahat ayrıntılı biçimde incelenecek ve son olarak seyahatin sonuçları tarihsel bağlamda anlatılmaya çalışılacaktır. Amaca uygun olarak sorun(lar) anlatılırken Osmanlı İmparatorluğu'nun, Mısır valilerinin, Fransa'nın ve İngiltere'nin tutumları değerlendirilecektir. Bu tür bir yaklaşım incelenen dönemdeki Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletlerle olan ilişkilerinin hangi temellerde sürdürüldüğünü ve bu denklemde Mısır eyaletinin imparatorluğun ve Avrupa'daki yerini belirlememize yardım edecektir.

Tez mümkün mertebede arşiv belgelerine, dönemin yerli ve yabancı basınına ve İngilizce, Fransızca ve Türkçe literatüre dayanmaktadır. Fransız ve İngiliz arşivlerinden yararlanılamamış olması bu tezin en zayıf noktasını oluşturur. İngilizce ve Fransızca dillerinde yayınlanmış belge transliterasyonlarıyla bu arşivlere dayalı olarak hazırlanan literatür ile bu eksiklik giderilmeye çalışıldı.

Giriş bölümünde İkinci Mehmed Ali Paşa krizinden başlayıp Said Paşa'nın Süveyş Kanalı imtiyazını verdiği 1854 yılına kadarki Osmanlı-Mısır ilişkileri, Osmanlı ve Mısır özelinde değerlendirilir.

Birinci bölüm, Said Paşa'nın 1854 yılında de Lesseps'e Süveyş Kanalı'nı inşa etme imtiyazını vermesiyle Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatine çıkma kararı; ikinci bölümde, Sultan Abdülaziz'in 3 Nisan-5 Mayıs 1863 tarihleri arasında yaptığı Mısır seyahati; üçüncü bölümde ise Sultan Abdülaziz'in Mısır gezisinin sonuçları ele alınmaktadır.

Tezin konusunu belirleyip, her zaman bu çalışmanın gidişatını tatilde olsa bile kontrol eden danışman hocam Prof. Dr. Ali AKYILDIZ'a; tezin belirlendiği ilk günden beri tezimle ilgili bulduğu kaynakları benimle paylaşan hocam Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tez arşiv ve kütüphaneler olmasaydı yazılamazdı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Boęaziçi Üniversitesi Abdullah Kuran Kütüphanesi ve Hacettepe Üniversitesi Beytepe Kütüphanesi çalışanlarına yardımları için teşekkür ederim.

Lisans ve Yüksek lisans yılları boyunca hayatın getirdiği zorlukları göğüslememde ailemin desteğini her zaman arkamda hissettim. Bundan dolayı ablam Gamze KAYA CEYLAN, Selahattin CEYLAN, Sena CEYLAN'a ve oğlunun eğitim için gittiği gurbetten uzun yıllar dönmesini bekleyen ve her zaman arkamda durup bana inanan annem Gülhanım TÜRKAN'a en kalbî şükranlarımı sunarım.

Sinan KAYA

Ankara-İstanbul 2015

Giriş

Bu başlığın amacı Tanzimat'ın ilk döneminin genel bir panoramasını ve Tanzimat döneminde imparatorluğun büyük sorunlar yaşadığı Mısır'ın durumunu ortaya koymaktır. Napolyon'un 1798 Mısır seferinden sonra Mısır'daki kuvvetini giderek arttıran Kavalalı Mehmed Ali Paşa 1804 yılında Hüsrev Paşa'yı Mısır'dan zorla çıkararak ardında 1805 yılında ise Hurşid Paşa'yı Mısır'ın ulema ve eşrafının desteğiyle görevinden el çektirerek Mısır'ın *de jure* valisi olur (9 Temmuz 1805)⁶; ardından Arabistan'da Vehhabîleri ve Mora'da çıkan Rum Ayaklanmasına yeni modernize ettiği orduları gönderip bastırır. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa Girid Valisi olarak atanır. Ancak, Rum Ayaklanması sebebiyle ortaya çıkan ve 1829'da Edirne Antlaşmasıyla sona erecek Osmanlı-Rus Savaşı için İstanbul'a söz verdiği 10.000 askeri vermeyi reddeder. 1832'de oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye ve Akka'ya düzenlediği seferlerden dolayı Osmanlı ve Mısır orduları karşı karşıya gelir ve Seraskerağa Hüseyin Paşa'yı 29 Temmuz 1832'de mağlup eden İbrahim Paşa yönetimindeki Mısır orduları Konya önlerine kadar gelir. İngiltere'nin II. İzabella adına savaşan Maria Christina ve Ferdinand VII'nin kardeşi Carlos de Borbon (V.Carlos/Don Carlos) arasında 1833 yılında başlayan İspanya veraset savaşını yakından takip ettiğinden⁷ ve Fransa'nın Mehmed Ali taraftarı olması yüzünden devlet Mehmed Ali Paşa sorunu ile baş başa kalmış ve kendisine taraftar bulmak amacıyla Rusya ile 8 Temmuz 1833'de Hünkâr İskelesi Antlaşmasını imzalamıştı. Rusya'nın Osmanlı politikasında söz sahibi olmasına yol açan bu anlaşmadan dolayı İngiltere ve Fransa'nın da araya girmesiyle 6

⁶ Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1840)*, (İstanbul, Eren, 1988), 35-36.

⁷ İspanya veraset savaşları 1839'da sona erecektir.

Mayıs 1833'te Kütahya Mutabakatı imzalanır ve Mehmed Ali Paşa'ya Mısır, Girit, Sayda ve Trablusşam; oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde ve Adana valilikleri verilir.

1833 yılında yapılan anlaşma tarafları memnun etmedi. Zira, Mehmed Ali Paşa beklediği “bağımsızlığı” alamadı; öte yandan devlet de bir valisine fazlaca hak tanıdı. Avrupalı devletler, özellikle İngiltere, Rusya'yla yapılan anlaşmadan rahatsızdı. Rusya'nın Orta Asya'da ilerleme politikasının⁸ yanında Osmanlı'dan böyle bir imtiyaz koparabilmesi İngiltere'in Doğu Akdeniz'deki ve Hindistan'daki konumu için tehlikeliydi. Ayrıca, Mısır'da böyle becerikli bir valinin bulunması da Avrupa devletlerini rahatsız ediyordu. Metternich'in düsturlarını oluşturduğu Avrupa uyumunun devam ettirilmesi politikasından ötürü, özellikle İngiltere ve Avusturya⁹, Osmanlı'nın yanında yer aldı.¹⁰

Denge Mehmed Ali Paşa tarafından bozulur. Anlaşmaya rağmen Suriye ve Anadolu'da bazı askeri harekâtlara girişir; Fransız basınında Mısır'ın Osmanlı'dan üstün olduğunu ve reformları daha iyi yürüttüğünü savunur; ayrıca, Nubar Paşa'yı Mısır'ın bağımsızlık politikasını Avrupalılara anlatmakla görevlendirir. Bunun karşısında Hariciye Nazırı sıfatıyla 1838 yılında Londra'ya gönderilen Reşid Paşa Mehmed Ali Paşa'nın yaptıklarını İngiliz kamuoyuna anlatır.¹¹

⁸ Rus İmparatorluğu, planlı bir şekilde olmasa bile, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Asya'da ilerlemeci bir politika sürdürmüştür (David Schimmelpenninck Van Der Oye, “Russian Foreign Policy: 1815-1917,” *Cambridge History of Russia*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2006), II, 557-560).

⁹ Mehmed Ali'nin yaptıklarını destekleyen Fransa ve İngiltere'nin o dönemki en büyük korkusu olan Rusya ise Avrupa uyumuna biraz “mecburi” de olsa katılmak zorunda kalmışlardır.

¹⁰ Avrupa uyumu ve Avrupa dengesi ile ilgili genel bir bilgi için: Gordon Craig, “The System of Alliances and The Balance of Power, ” *The New Cambridge Modern History: The Zenith of European Power, 1830-70* (Cambridge, Cambridge University Press, 1960) 246-273.

¹¹ Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları, 2015), 351-2.

Bâbiâli, Şam, Halep ve Adana valiliklerini Kavalalı ailesinden kurtarmak için girişimlerde bulunulmuş; 1839'da Hafız Paşa'nın yönettiği Osmanlı ordusu 24 Haziran 1839'da Nizip'te İbrahim Paşa karşısında ağır bir hezimete uğramıştı. Bu yenilgi haberinden sonra Sultan II. Mahmud vefat eder ve yerine oğlu Abdülmecid geçer. Bunun ardından Fevzi Ahmed Paşa Osmanlı donamasını Mısır'a götürerek Mehmed Ali Paşa'ya verir. Bu haberler İstanbul'a ulaşmadan Mehmed Ali Paşa, Külek Boğazına (bugünkü Gülek Boğazı) kadar olan alanı babadan oğula geçecek şekilde kendisine terkini ister. Özellikle İngiltere ve Avusturya'nın¹² desteğini alan Hüsrev Paşa Mehmed Ali'ye isteklerinden vazgeçmesini tavsiye eder ancak ret cevabı alır.¹³

Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği İstanbul'daki Osmanlı bürokratları hem II. Mahmud döneminden beri yapılan ıslahatları sistematize etmek hem de Mısır sorununda İngiltere'nin desteğini sağlamak için 3 Kasım 1839 yılında Tanzimat Fermanını ilan eder. Müslim ve gayrimüslim tebaanın can, mal ve ırzının emniyete alınmasından başka bütün tebaanın yasalar önünde eşit olduğu ve kimsenin hakkında mahkeme edilmeksizin karar verilemeyeceği de bu fermanda belirtilir. Ayrıca Tanzimat vergilendirmeden askerlik düzenlemelerine kadar birçok reformu da bünyesinde taşımıştır. Tanzimat Fermanı'nın okunması ve ilkelerinin Mısır'da uygulanması için Bâbiâli'den bir temsilci Mısır'a yollanır. Mehmed Ali Paşa temsilciye fermanı istenildiği gibi okutacağını ancak fermanın içindeki maddeleri uzunca bir süredir zaten uyguladığını belirtir.¹⁴

¹² Burada kastedilen devletler İngiltere, Avusturya ve biraz isteksizde olsalar Fransa ve Rusya'dır. İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Ponsonby, Avusturya'nın İstanbul elçisi Stürmer bu mesele boyunca en etkili yabancı diplomatlar olurlar.

¹³ Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap*, 352-354.

¹⁴ Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap*, 354.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yla Mısır valisi olduğu dönemden beri husumeti olan sadrazam Hüsrev Paşa'nın politikasıyla Mısır sorununda çözüme gidemeyeceğini anlayan Sultan Abdülmecid 1840 Haziranında Hüsrev Paşa'yı görevinden azleder ve yerine Rauf Paşa'yı getirir. Neticede büyük devletlerin katılımcılarıyla birlikte¹⁵ 15 Temmuz 1840'ta Londra Mukavelesi imzalanır.

Londra Mukavelesi'nden sonra büyük devletler tarafından deteklenen Bâbıali ve Mısır valisi arasındaki anlaşmazlıklar devam eder. 1841 yılında Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile Bâbıali anlaşmaya varır ve ikinci Mehmed Ali Paşa sorununu bitirecek ferman hazırlanır. 29 Temmuz 1841'de kabul edilen ferman maddelerine göre, Mehmed Ali ve ailesinin Mısır'ın yöneticisi olarak atanacağı; Mehmed Ali Paşa'nın ölümünden sonra erkek evlatlarından en büyüğünün Mısır valiliğine getirileceği ve valilik beratını İstanbul'a gelerek alacağı; Mısır valisinin ödemesi gereken 30.000 kuruş yani 60.000 kese olacağı;¹⁶ Mısır ordusunun toplam asker sayısının 18.000 olacağı ve Mısır valisinin her sene 400 askeri İstanbul'a göndereceği; Osmanlı İmparatorluğu bir savaşa girerse Mısır valisinin asker yardımı yapacağı ve Mehmed Ali Paşa'nın miralay rütbesine kadar olan askerlerin atama ve azillerini yapabileceği ilkeleri vardı.¹⁷

Önceki fermanı farklı olarak Bâbıâli veraset ve vergi meselelerini yeniden düzenlemiş ve Tanzimat'ın Mısır'da uygulanmasından geçici olarak vazgeçmişti.

¹⁵ Bu toplantıya katılıp bildiriye imza atan bürokratlar şunlardır: Şekip Efendi (Osmanlı İmparatorluğu), Lord Palmerston (İngiltere), Baron Neumann (Avusturya İmparatorluğu), Baron Bülow (Prusya), Baron Brunow (Rusya). Toplantıya katılanların o sırada bulundukları görevler için bkz. N. Bordeano, *L'Egypte D'Après Les Traités de 1840-1841* (Constantinople, Constantinople Typographie et Lithographie Centrales, 1869), 7-8.

¹⁶ Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question*, 188.

¹⁷ Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap*, 358-361; Norman Anick, "The Embassy", 295.

Sefirler bu fermanı onaylamışlar; Ponsonby'nin düşüncesinin aksine¹⁸, Mehmed Ali Paşa fermanın maddelerini kabul etmiş ve kısa süre sonra Osmanlı padişahına bağlılığını belirten mektubu Bâbîâli'ye göndermişti.

Beş seneden fazla süren ikinci Mehmed Ali Paşa krizi 1841 yılında çözüme bağlanır. Bu çözüm biraz da Osmanlı hariciyesinin başarı hikâyesidir; çünkü birkaç sene önce kurulan bir nezaret neredeyse Avrupa'nın bütün devletlerinin söz sahibi olduğu bir sorunu her tarafı memnun edecek biçimde çözmüştü.¹⁹ Ayrıca Osmanlı hariciyesi büyük devletlerin aldığı her kararı dikkatle izler ve onların her dediğini yapmak yerine Osmanlı çıkarına uygun olacak şeyin kararını almaya çalışır. Bu nedenle Fuad Paşa'nın Fransız elçisine söylediği “Bize suflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin icrasını bize bırakınız”²⁰ cümlesi Osmanlı bürokratlarının bu sorun üzerine nasıl hareket ettiklerini anlatması açısından manidardır. Olayı Avrupalı devletler boyutunda değerlendirdiğimizde Fransa hariç diğer devletler kendi çıkarları sekteye uğramadan sorunun bir an önce çözümünü istemişti. Metternich “Avrupa Uyumunun” bozulmaması için bir an önce nihai sonuca varmak isteyecektir.²¹ Krizle beraber Rusya'nın Osmanlı politikası üzerindeki nüfuzunu artmasından ve Doğu Akdeniz ve dolaylı olarak Hindistan ticaretinin tehlikeye girmesinden endişe duyan Lord Palmerston,²² Mehmed

¹⁸ Norman Anick, “The Embassy of Lord Ponsoby to Constantinople, 1831-1841”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, 1970) 296.

¹⁹ Osmanlı hariciyesinin devleti ayakta tutmak için politikanın inceliklerini öğrenme zorunda kalması için bkz. Ali Akyıldız, “Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Etkenler,” *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul, İletişim Yayınları, 2012), 23.

²⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2004) 113.

²¹ M. Rifaat, Bey M.A, *The Awakening of Modern Egypt*, (Lahore: Premier Book House, 1964), 67; Norman Anick, “The Embassy”, 280.

²² Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, (Cambridge, Cambridge University Press, 1997), 289-292; 297.

Ali Paşa sorusunda Osmanlı yanında yer almıştı. Bu sorunda Fransa'nın tutumu iki taraflıdır. Fransa Avrupa uyumunu sonuna kadar desteklerken, Fransız çıkarlarının en üst noktada olduğu Mehmed Ali Paşa'yı da desteklemekten vazgeçmemiştir.²³

Mehmed Ali Paşa, 1841'den sonra hem Osmanlı hem de en çok ticaret yaptığı ülke olan İngiltere'yle olan ilişkilerini geliştirme politikasını benimser. 19 Temmuz 1846'da kendisi İstanbul'a giderken oğlu İbrahim de Paris ve Londra yolunu tutar. Mehmed Ali Paşa İstanbul'da Bâbîâli'yle olan sorunları halleder. İbrahim Paşa Paris ve Londra'da samimi biçimde karşılanır.²⁴ Mehmed Ali Paşa Mısır'a döndükten sonra Mısır'daki reform çalışmalarına devam edecek ve Nil nehrinin setlerini yaptıracak;²⁵ ancak, 1848'de ölümü üzerine yerine geçen İbrahim Paşa da birkaç ay sonra ölecektir.

Yeni Mısır Valisi Abbas Paşa valilik görevini aldığı anda babası Mehmed Ali Paşa gibi Fransız yanlısı bir tutum izlemez. Onun döneminde İstanbul-Kahire ilişkileri bir konsolidasyon dönemine girer.²⁶ Ancak, Abbas Paşa'nın bu dönemde Osmanlı'yla yaşadığı iki sorun vardır. Bunlardan birincisi dış politikadaki elastikiyetini sağlayacak İngiliz desteğini sağlamaya yönelik olarak İskenderiye-Kahire Demiryolu projesini İngilizlere vermesidir. İkinci kriz ise Bâbîâli'nin, tıpkı 1840'larda yaşanan pazarlıkta olduğu gibi, Tanzimat'ın ve Ceza yasasının uygulanması için Abbas Paşa'ya baskı yapmasıdır. Abbas Paşa 1841'de Mehmed Ali Paşa'nın elde ettiği fermana dayanarak

²³ Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bu tutumu Osmanlı hariciyesinin Fransa'ya karşı kızgınlığını arttırmıştır. Olaydan 23 sene sonra hazırlanan bir metinde bile Fransa'nın Mehmed Ali Paşa'ya karşı olan sempatisi olumsuz cümlelerle değerlendirilmiştir. (Bu belge için 4. Bölümüne bakınız.)

²⁴ Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap*, 362; M. Rifaat, Bey M.A, *The Awakening*, 79-80.

²⁵ Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), 362.

²⁶ Abbas Paşa'nın İstanbul ile olan ilişkileri için bkz. Ehud R. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt* (Cambridge, Cambridge University Press, 1990).

bu isteğin gerçekleştirilmesinin kendi hükümlanlık haklarının çiğnenmesi anlamına geldiğini belirtir. Ancak bir süre sonra bu sorun çözölür.²⁷

Bu iki olayın sonucunda Abbas Paşa'nın edindiğı ders açıktır. Mısır'da ne kadar güç kazanırsa kazansın Kavalalı soyundan gelen Mısır valilerinin bu eyalettdeki konumları Osmanlı padişahının onlara verdiği izin kadardır. Bu nedenle, Robert Hunter'ın da belirttiğı gibi, Mısır valileri kendi pozisyonlarını sağlamlaştırmak için Memlûk ve Osmanlı geleneklerini dönemin yönetim anlayışıyla birleştirmek zorundaydılar.²⁸

Abbas Paşa'nın Memlûklu iki köle tarafından öldürölmesi üzerine Abbas Paşa'nın en büyük oğlu İlhami Paşa valiliğe geçmeye çalışır; ancak hem Mısır bürokrasisini hem de Osmanlı bürokrasisini arkasına alan Said Paşa İlhami Paşa'ya karşı üstün gelir.²⁹ Said Paşa döneminde Mısır'ın ilişkileri İstanbul'la iyi tutulmaya çalışılacak; ayrıca Abbas Paşa'nın yabancı devletlere kapattığı Mısır tedricen Avrupalı devletlere açılacak ve Süveyş Kanalı projesiyle Abbas Paşa'nın takip ettiğı politika tedricen terk edilecekti.

²⁷ Bu sorunun çözümünü sağlayan kişi 1863'te Sultan Abdölaziz'in Mısır'ı seyahatinde serasker unvanıyla seyahate katılan Fuad Paşa'dır. Reşid Paşa'nın 1851 yılında Mısır'da Tanzimat'ın uygulanmasını tekrar istemesi üzerine Fuad Paşa Abbas Paşa'yı ikna etmek için Mısır'a gönderilir. Görüşmeler Reşid Paşa'nın tahayyöl ettiğı gibi sonuçlanmaz ancak Fuad Paşa Mısır'la Osmanlı arasındaki krizi bir anlamda çözer. (İbnöllemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), I, 153-155). Toledano'ya göre bu sorunu bitiren olay Sultan Abdölmeçid'in kızıyla Abbas Paşa'nın oğlu İlhami Paşa'nın evlenmesidir ki evlilik 11 Haziran 1854'te gerçekleştiğinden Toledano'nun bu tahmini biraz aldaticıdır. F. Robert Hunter'a göre Bâbiâli'yle yaşanan sorundan sonra Abbas Paşa döneminde şer'i mahkemeler Mısır'ın en ücra köşelerine kadar yaygınlaştırılır (F. Robert Hunter, "Egypt under Muhammad Ali's Successors", *The Cambridge History of Egypt: Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, M. W. Daly (haz.), (Cambridge, Cambridge University Press, 1998), II, 183).

²⁸ F. Robert Hunter, "Egypt under," 181.

²⁹ F. Robert Hunter Said Paşa dönemini gelişme için aktif bir programın takip edildiğı bir dönem olarak algılar. (F. Robert Hunter, "Egypt under," 181).

1830'ların başından 1841 yılına kadar Mehmed Ali Paşa'yla Osmanlı devleti arasında yaklaşık 11 yıl süren mücadele, Osmanlı hariciyesinin ince politikalarıyla çözülür. Osmanlı İmparatorluğu Mısır sorununun sonlarına doğru 1839'da idari mekanizmasını tamamıyla değiştirir. Mısır sorununun hallinin ardından merkezi otorite hem kendini hem de elinin uzandığı her yeri Tanzimat'ın öngördüğü sisteme göre değiştirir. Osmanlı İmparatorluğu'nun her politikasını yakından takip eden Mısır istemese de bu yenilikleri kendi yönetim sistemine uygulamıştı.

Birinci Bölüm

Sultan Abdülaziz'in Mısır'ı Seyahatinden Önceki Siyasi Durum (1854-1863)

Sultan Abdülaziz'in 3 Nisan 1863 tarihinde başlayıp 2 Mayıs 1863 tarihinde son bulan Mısır gezisinin ayrıntılarına geçmeden önce bu seyahatin nedenlerinin incelenmesinde yarar vardır. Mısır Valisi Said Paşa Edhem Paşa'yı görevlendirerek Devai Nazırı Muhtar Bey'e bir telgraf gönderir. Telgrafta mısır valisinin Sultan Abdülmecid'in ilk olarak Suriye'ye (Beriyetüşşam) ardından İskenderiye bir gezi düzenleneceği haberini aldığını belirtir. Bunun üzerine Said Paşa gerekli hazırlıklarla uğraşırken padişah ve maiyetini karşılamak için Sakız'da gönderilen Edhem Paşa padişahın seyahatten vazgeçmesinden dolayı Said Paşa'nın üzüntülerini mabeyne bildirir.³⁰ Said Paşa'nın umduğu bu ziyaret, ancak Sultanın Abdülmecid'in ölümünden sonra Sultan Abdülaziz döneminde gerçekleşecekti.

Sultan Abdülaziz'in ve merkez bürokrasisinin neden böyle bir seyahate karar verdiğini anlamak için seyahatin sebeplerinin daha geniş bir bağlamda incelemesi gerekir. 1850'lerin başından itibaren İstanbul ile Kahire arasındaki bir düzeliş bir bozulan ilişkiler, Ocak 1863'te İngiltere ve Fransa'nın soruna aktif katılımıyla daha da karmaşılaştı. Bu karışıklığın giderilmesi ve Osmanlı yönetiminin ağırlığının bölgede hissettirilmesi için 1863 Nisan'ında Padişah'ın Mısır'a bir seyahat yapması kararı alındı.

Literatürde bu seyahat ile ilgili olarak İsmail Paşa'nın gelecekteki planları için Sultan Abdülaziz'i Mısır'a davet ettiği ve gezinin sonunda isteklerini, tedrici biçimde dahi olsa, Sultan Abdülaziz'e ve dönemin bürokratlarına kabul ettirdiği yönünde yaygın

³⁰ BOA, İ.MTZ.(05), 18/696, 9 Ağustos 1859 (10 Muharrem 1276).

bir kanaat vardır. Literatürün üzerinde durduğu diğer bir nokta da İsmail Paşa'nın daha ilk andan itibaren isteklerine kavuşmak için Osmanlı merkez bürokratlarına “*kapu yoldaşı hediyesi*”³¹ ismiyle sürekli yüklü miktarda hediyeler ve paralar dağıttığıdır.³²

1841 Anlaşmasından sonra Kahire ile İstanbul arasındaki ilişkileri gerginleştiren iki önemli olay vardır. Bunlardan birincisi İskenderiye-Kahire Demiryolu projesidir ki 1850'lerin başında Abbas Hilmi Paşa döneminde başlayıp 1854 yılında Said Paşa

³¹ Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları, 2015), 368. İsmail Paşa tarafından yollanan para ve hediyelerle ilgili bir diğer yorum Mısır'ın II. Mahmud'dan II. Abdülhamid'e kadar geçirdiği evreleri anlatan ve Memduh Paşa tarafından hazırlanan bir mütalaada da görülür, (BOA, YEE 88/40, 27 Nisan 1909/6 Rebiülahir 1327)). İsmail Paşa'nın sürekli hediyeler verme ve önemli insanları ağırlama politikasıyla ilgili Emine Foat Tugay'ın ilginç bir yorumu mevcuttur: Mısır'da yapılmak istenilen reformlar için İsmail Paşa'nın yapması gereken ilk iş, hem Osmanlı Sultanını ve bürokrasisini hem de Mısır'ın üzerinde politikaları takip eden diplomatları bu iş için ikna etmekte ve bunun için de İsmail Paşa'ya bolca para gerekiyordu. Tugay'ın verdiği bir örnekte hukuki reformların yapılmasında Rusya'nın desteğini celb etmek için Rus Sefiri İgnatiyev'e yirmi bin İngiliz altını ödenmesi gerekmiştir (Emine Foat Tugay, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt* (New York: Oxford University Press, 1963), 134). Bu pahalı hediyeleşmeler ve para tevcihleri Mısır'ın bağımsızlığını kazanma hayalleri kuran İsmail Paşa'ya Mısır'ı topyekûn kaybettirmiştir (J.C.B Richmond, *Egypt 1798-1952: Her Advance Towards A Modern Identity* (London: Methuen & Co Ltd, 1977), 100). Başka bir kaynağa göre İsmail Paşa Mısır üzerinde kendi bağımsızlığını kurmak için doksan bir milyon sterlin harcamıştı, (Pierre Crabitès, *İsmail, The Malignant Khedive* (London: Routledge, 1933), 156). Bu hediyeleşmenin sonucunun veciz bir anlatımı Kemal Beydilli'ye aittir: “Mısır babadan oğula intikal etmek kaydıyla Mehmed Ali Paşa ailesine terk edildi. Mehmed Ali Paşa'nın on binlerce Fellah'ın ve Mısır'ı ailesine mâl etmek üzere giriştiği savaşlarda can veren bir o kadar askerin vebalini taşıyan bu başarısı haram maldı, kâr getirmedi, hayrı da olmadı. Ölümünden 35 sene sonra Mısır İngilizlerin eline geçti (1882). Evlatlarının elinde sadece koçanı kaldı!” (“İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul,” *Osmanlı İstanbul'u: II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*'nin içinde, Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan (haz.) (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), 61).

³² Ahmed Lütü Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, (Ankara: TTK, 1988), X,89. Yine Mısır Sorunu üzerine Osmanlı Hariciyesi tarafından hazırlanan bir raporda da aynı düşünceye rastlıyoruz, Akyıldız ve Kurşun, *a.g.e.*, 367; Mahmud Celaledin Paşa, *Mirat-ı Hakikat* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1326, 39; Edward Dicey, *The Story of Khedivate* (London: Rivingston, 1902), 59; Ebuziye Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (İstanbul: Kervan Yayınları, 1973), I, 304; Emine Foat Tugay, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, 224; M. Rifaat, Bey M.A., *The Awakening of Modern Egypt* (Lahore: Premier Book House, 1964), 110; daha geniş açılardan düşünse dahi Enver Ziya Karal da aynı açıklamayı yapacaktır, Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanın Devri (1861-1876)*, (Ankara: TTK, 1956), VII, 39; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları, 2012), 67; Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Günümüze Kadar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 69. İbnülemin Mahmud Kemal İnâl'da Memduh Paşa'dan iktibasla “*sal besal İstanbul'a altun külçeleri irsal*” etmek suretiyle istihlal eylediği imtiyazat ve müsadat sayesinde istiklal yolunu tuttu” diye yazacaktır (İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), I, 173).

tarafından yapımı tamamlanan hattın imtiyazının İngiltere'ye verilmesi İngiltere-Osmanlı ilişkilerinde önemli bir krize neden oldu.³³

Abbas Hilmi Paşa 1850'nin başında İngilizler'in önerdiği Süveyş ile İskenderiye arasında bir demiryolu inşa etme projesinin Kahire-İskenderiye arasındaki bölümünü kabul etmiş; Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir nevi bağımsızlığını sağlamaya çalışan Abbas Hilmi Paşa ve Hindistan'a giden yolu güvence altına alıp bölgedeki Fransız etkisini azaltmayı planlayan İngiltere,³⁴ hattın yapımı için Osmanlı İmparatorluğu'ndan izin almaksızın bir protokol imzalamış ve bu durum Bâbîâli tarafından hemen protesto edilmişti. Çünkü 1841 yılında yapılan anlaşmaya göre ülkede reform yapmak isteyen Mısır valileri önceden İstanbul'dan onay almak zorundaydı. İstanbul, ayrıca, Tanzimat'ın getirdiği düzenlemelerin Mısır'da da uygulanmasını istiyordu. Abbas Hilmi Paşa, yaptığı her reform için izin almasının Mısır modernleşmesine zaman kaybettireceğini İstanbul'a bildirdi. İngiltere de bu fikirdeydi. Fransa ise Rusya'yla olan Kudüs'teki kutsal yerler sorunundan dolayı sessiz kalmayı tercih etti. Reşid Paşa liderliğindeki Osmanlı bürokrasisi Mısır'ın İstanbul'a bağlılığı konusunda ısrarcı davrandığı için, İngiltere 1852'de geri adım atarak Mısır politikasını belirlerken Osmanlı Devleti'ni de hesaba katmak gereğini kabul etti. Bu politikaya uygun olarak demiryolu imtiyazı için İstanbul'dan izin almaya zorlanan Abbas Hilmi Paşa gerekli

³³ Bu demiryolu tartışmasının farklı veçheleri için bakınız: BOA, MB, 17/104, 20 Ağustos 1851 (22 Şevval 1268).

³⁴ F. Robert Hunter, "Egypt under Muhammad Ali's Successors," *The Cambridge History of Egypt Volume 2: Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*'nin içinde, M.W. Daly (haz.), (Cambridge: Cambridge University Press, 1998,), 184-185.

başvuruyu yaptı ve İstanbul'un onayıyla imtiyaz İngiltere'ye verildi; böylece Osmanlı'nın Mısır toprağı üzerindeki hükümlranlığı da bir kez daha kanıtlanmış oldu.³⁵

Mısır Meselesi karşısında Osmanlı bürokrasisini rahatsız eden ve İstanbul ile Kahire arasındaki ilişkileri gerginleştiren ikinci olay ise Süveyş Kanalı meselesidir. Ayrıntıları aşağıda ve diğer bölümlerde anlatılacak olan mesele 1854 yılında Abbas Paşa'nın, 1856 yılında Said Paşa'nın Süveyş Kanalı Kumpanyasına kanalın yapımı için verdiği imtiyazla başlar. Osmanlı padişahı ilk olarak İngiltere-Fransa arasındaki kanal tartışmalarının Avrupa uyumunun bozacağı ihtimalinden ikinci olarak da Mısır'da Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümlranlık haklarının zedelendiğini düşündüğünden kanalının yapımına onay vermez. 1856 yılından beri devam eden Osmanlı padişahının kanal yapımını onaylamaması tartışması 1863'te Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati dönüşünde çözölür; 1866 yılında ise kanalın yapımı için yeni bir imtiyaz sözleşmesi yapılır ve kanal 1869 yılında gemi trafiğine açılır.

Osmanlı bürokrasisi bu iki olay karşısında imparatorluğun Mısır'daki nüfuzunu yoklamış; Mısır'da azalan, hatta yok olmaya yüz tutan ³⁶ Osmanlı otoritesini imparatorluğun belki de en çok gelişme eğilimi gösteren eyaletinde tekrardan tesis etmek için bu seyahat organize edilmişti.³⁷ Bu görüşü savunanlar ayrıca Sultan

³⁵ Bu olayın güzel bir tasviri için bkz. Helen Anne B. Rilvin, "The Railway Question in the Ottoman Egyptian Crisis of 1850-1852," *Middle East Journal*, vol.15, No 4 (Autumm, 1961); Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, 366; C.W. Crowley, "The Mediterranean," *The New Cambridge Modern History vol.10: The Zenith of European Power, 1830-1870* (Cambridge, Cambridge University Press, 1960), 438.

³⁶ Frederick Milingen (Osman Seyfi Bey), *La Turquie Sous Le Règne d'Abdul-Aziz (1862,1867)* (Paris: Libraire International, 1868), 268.

³⁷ Frederick Milingen (Osman Seyfi Bey), *La Turquie*, 269; Edward Dicey, *The Story of Khedivate*, 57, Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahatleri* (İstanbul: Ahmet Saitoğlu Kitapevi, 1944), 4.

Abdülaziz'in 19. yüzyılda imparatorluğun en çok "Batılılaşmış" eyaletini görmek arzusunda olduğunu da belirtirler.³⁸

Yukarıda da açıklandığı gibi, bazı yazarlar bütüncül bir anlatı yerine meseleyi bakış açılarına göre analiz ederek seyahati incelemeye çalışmış; diğer bir ifadeyle, bu yapbozun sadece bir parçasını aydınlatmış ve genel tabloyu ortaya koyamamışlardır. Bu başlık altında inceleyeceğimiz esas konular 1858 ve 1862 yılları arasında Avrupa devletlerinin Mısır üzerindeki tartışmalarının kısa bir özeti ve İsmail Paşa'nın Mısır valisi olarak atanmasından Sultan Abdülaziz'in seyahate çıkacağı güne kadarki Osmanlı-Mısır ve Avrupa devletlerinin tartışmalarını gözlemlemeye çalışmak olacaktır.³⁹ Böyle bir sorgulama seyahatin açıkça zikredilmeyen nedenlerini ve Osmanlı politikalarının hangi temeller üzerinde şekillendiğini gösterecektir.

Seyahat Öncesi Siyasi Durum

1858-59 yılları arasında İngiltere ve Fransa arasında Süveyş Kanalı meselesiyle ilgili tartışmalara bakıldığında İngiltere'nin sorunu büyük bir krizin içine çekmeden değerlendirmeye çalıştığı görülür. 1858'de Avam Kamarası'nda Lord Palmerston kanalın İngiltere'nin çıkarları için büyük bir yıkım olacağını belirtir. Aynı şekilde İstanbul'daki İngiliz Elçisi Lord Clarendon, eğer Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuşunu sağlayacak olan Süveyş Kanalı'nın yapımına izin verilirse padişahın Avrupa uyumunun en temel meselelerinden birisi olan imparatorluğun toprak bütünlüğünü

³⁸ Bu görüş aslında Sultan Abdülaziz'in yanında geziye katılıp gezinin günlüğünü tutan Mösyö Gardey'e ait olup ardından diğer yazarlar bu yorumu tekrarlamışlardır (Louis Gardey, *Voyage Du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Caire* (Paris: E. Dentu, Palais Royal, 1865), XVIII, XIX; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahatleri*, 5; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, 66.)

³⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanının Devri (1861-1876)*, 40; Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic: Rise of Modern Turkey 1808-1975*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), II, 144.

koruma ayrıcalığından yoksun kalacağını Reşid Paşa'ya bildirir. Lord Disraeli, Avam Kamarası'nda kanal projesini "yararsız ve gerçekleşmesi bütünüyle imkansız" bir proje olarak tanımlarken; Gladstone ise, kanaldan gemilerin hangi şartlarda geçeceğine ve kanalın uluslararası bir statüye sahip olup olamayacağına dair endişelerini dile getirir.⁴⁰ 1858'de İskenderiye-Kahire Demiryolu'nun yapımı tamamlanan Kahire-Süveyş Demiryolu'na bağlanmasıyla⁴¹ beraber yapılacak kanalın önemi daha da artar. İngiliz hükümeti halen en büyük ağırlığın demiryolu ulaşımında olacağı düşüncesi ile planlarını geliştirir.⁴²

1859'da Avrupa'daki güç dengeleri de değişmeye başlar. Piyemonte'nin (daha sonra İtalya) Avusturya'ya saldırmasıyla beraber Fransa İmparatoru III. Napolyon İtalya'nın yanında yer alır; ancak bir zaman sonra Avusturya'yla Villafranca'da imzaladığı anlaşmanın ardından Avusturya ile müttefik olur.⁴³ İngiltere, İtalya'nın yanında yer alırken,⁴⁴ batısındaki sınırları koruyup doğudaki sınırlarını genişletme politikası güden⁴⁵ Rusya ise, tercihini Avusturya'dan yana kullanır.⁴⁶ III. Napolyon, bu

⁴⁰ Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal: Its Past, Its Present and Future*, (London, Oxford University Press, 1939), 20-21.

⁴¹ D. A. Farnie, *East and West of Suez*, (Oxford, Clarendon Press, 1969) 57; C.W. Crowley, "The Mediterranean," 483; K. Bell, British Policy towards the Construction of the Suez Canal, 1859-65, *Transactions of the Royal Historical Society*, vol.15 (1965), 127; Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed.), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, 366.

⁴² Buraya kadar Süveyş Kanalı'yla ilgili İngiliz-Fransız rekabetinin boyutunun ne olduğu verilmeye çalışılır. Bu bilgilerle beraber ileride 1863 yılının ilk aylarında kanalla ilgili gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu açısından incelenecek ve 4. Bölümde de Osmanlı bürokrasisinin Süveyş Kanalı krizini nasıl çözdüğü gösterilmeye çalışılacaktır.

⁴³ Bu müttefik olma durumunun nasıl hassas politik dengeler üzerinde kurulduğunu görmek için bkz. Charles W. Hallberg, *Franz Joseph and Napoleon III 1852-1864, A Study of Austro-French Relations* (New York, Octagon Books, 1973), 290-313.

⁴⁴ Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal*, 24; Henry Kissenger, *Diplomacy*, (New York, Simon&Schuster, 1994), 111.

⁴⁵ David Schimmelpenninck Van Der Oye, "Russian Foreign Policy: 1815-1917," *Cambridge History of Russia*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2006), II, 554,555; 562.

kamplaşmanın verdiği güvenle Süveyş Kumpanyası'nın haklarını korumak için Fransız donanmasından birkaç gemiyi Ekim ayında Kızıldeniz'e gönderir. Bu durum kumpanyanın hisselerinin değerini arttırır. Fransızların gövde gösterisinden sonra görevinden istifa etmek zorunda kalan Süveyş Kanalı Kumpanyası'nın merkez yönetiminde İngiliz çıkarlarını savunan D. A. Lange tamamlanması halinde kanalın bir İngiliz kanalı olacağını ve ticari trafiğinin İngiliz filolarınca sağlanacağını savunur.⁴⁷

Büyük devletler, 1860'larda Avrupa dengesini korumaya çalışır; dönemin bazı devlet adamları için Avrupa dengesi Avrupa'nın özgürlüğünün temelini oluştururdu.⁴⁸ Dolayısıyla devletler birbirlerine karşı büyük çıkışlar göstermek yerine, sınırları içindeki sorunları en aza indirip aralarındaki sorunları siyaset yoluyla halletmeye meyyaldiler. Bu nedenle 1860-1863 yılları arasında Mısır üzerinde aktif bir politika takip eden Fransa ve İngiltere doğrudan bir çatışma yerine farklı devletlerle ittifak kurarak dolaylı politikalar sürdürmeyi tercih ederler.⁴⁹

1860'lı yılların başında Avrupa'nın siyasi durumu bu bilgiler ışığında şu şekilde özetlenebilir: İngiltere, özelde imparatorluğundaki toprakları, genelde ise Avrupa uyumunu korumaya çalışır; Rusya İmparatorluğu, Balkanlarda ve Asya'da bulunan toprakları elinde tutmaya gayret ederken bir taraftan da Osmanlı İmparatorluğu'na baskıyı sürdürür; İtalya ve Meksika'daki problemleriyle ilgilenen Fransa, diğer yandan da yeni kurduğu 3. Cumhuriyetin sorunlarıyla uğraşır; İtalyan yarımadası ve

⁴⁶ K. Bell, "British Policy", 124.

⁴⁷ D. A. Farnie, *East and West of Suez*, 56-57.

⁴⁸ Henry Kissenger, *Diplomacy*, 117

⁴⁹ K. Bell, "British Policy", 125-6; Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal*, 24-25.

Balkanlar'daki topraklarını stabil hale getirme gayreti içindeki Avusturya ise, yanı başındaki Alman Konfederasyonu'na başkanlık etme problemleriyle yüzleşir.⁵⁰

1860'lı yılların başında ulaşım ve ekonomide Mısır'ın önemini daha da arttıracak önemli değişiklikler olur. Kahire-Süveyş Demiryolu'nun açılmasıyla birlikte Hindistan başta olmak üzere diğer Asya devletleriyle Avusturalya kıtası, Avrupa'yla olan telgraf iletişimini Mısır üzerinden sağlamaya başladığı gibi, Japonya ve Çin'in dünya ekonomik sistemine katılmasıyla beraber Süveyş'in önemi bir kat daha artar. İngiltere, Doğu Hindistan Şirketi'nin çöküşüyle beraber, Hindistan'da üretilen pamuk, çay, pirinç, kahve ve hintkenevirini Süveyş Demiryolu'yla taşımaya başlar. Mısır, 1864'te İspanya'dan Avusturya ve Çin'e kadar büyük bir alanda etkili bir konum kazanır.⁵¹

1860 yılında Suriye ve Lübnan'daki olaylarla ilgilenmek zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, Süveyş Kanalı yüzünden bir kriz yaşanması durumunda kendi toprak bütünlüğünü korumasını⁵² ve Mısır'daki hükümler hakkının devam ettirilmesini isteyen bir notayı Fransa ve İngiltere sefirleri aracılığıyla Avrupa devletlerine iletir.⁵³ Bâbiâli ve Mısır'daki İngiliz konsolosu, padişahın izni olmadan bu kanalın yapımının mümkün olmadığını Said Paşa'ya bildirirse de,⁵⁴ o, kanalın bitirileceğini ve bu kanalla

⁵⁰ Henry Kissenger, *Diplomacy*, 122-23.

⁵¹ D. A. Farnie, *East and West of Suez*, 60-63.

⁵² D. A. Farnie, *East and West of Suez*, 59; Lübnan ve Suriye'de yaşanan olayların güzel bir anlatımı için, Usama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (London, California University Press, 2000), 119-145.

⁵³ Georges Douin, Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail, Tome Premier: Les Premières Années Du Règne 1863-1867, Publications Spéciales Sous Les Auspices de Sa Majesté Fouad 1er*. (Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1933), 23. 1860'da Osmanlı İmparatorluğunun verdiği notanın genel bir değerlendirmesi için bkz. Faruk N. Berkol, *Le Statut Juridique Actuel des Portes Maritimes Orientales de la Méditerranée (Le Détroits-Le Canal de Suez)*, (Paris, Recueil, 1940), 296-97.

⁵⁴ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 23.

beraber adının ölümsüzleşeceğini İngiliz konsolosuna belirtir.⁵⁵ Öte yandan Bâbîâlî'ye verdiği cevapta bu usulsüz hareketi için özür diler.⁵⁶

Said Paşa, 1860 yılında 1856'da verdiği imtiyaz bağlamında Mısır ve Filistin bölgesinden 5.000 işçi toplar. Aralık 1861'de inşaattaki çalışmaları denetlemek için bölgeye bir gezi düzenleyen ve çalışmalardan memnun olan Said Paşa, işçi sayısının 10.000-15.000'e çıkarılmasını emreder; 23 Ocak 1862'de bitirilip 2 Şubat 1862'de açılan ilk tatlı su kanalının ardından işçilerin sayısının 25.000'e çıkarılması talimatını verir; Nisan 1863'te bu sayı 23.318 ile en yüksek noktaya ulaşır.⁵⁷ Bu dönemde Süveyş Kanalı'nın yapımıyla ilgili yapılan tartışmalardan birisi de kanalda çalışan işçilere ödenen ücretlerle ilgilidir. Tartışma konusu işçilerin günlük yevmiyesinin 1 frank olarak belirlenmesi ve işçilerin yemek ve barınma haricindeki hiçbir ihtiyaçlarının karşılanmaması, yani angarya meselesiydi.⁵⁸

1862 yılının ortalarına gelindiğinde İngiltere'nin Süveyş Kanalı'na karşı olan tutumu değişmeye başlar. Bunun birinci sebebi, yukarıda belirtilen iletişimdeki ve ekonomideki gelişmeler; ikincisi ise İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Henry Bulwer'in Bâbîâlî'deki Fransız konsolosunun gücünü kırması üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Russell'ın Süveyş sorununu daha ciddiye almasıydı.⁵⁹ Ocak 1863'te Avrupa diplomasisi

⁵⁵ Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal*, 25.

⁵⁶ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 23.

⁵⁷ D. A. Farnie, *East and West of Suez*, 63-64; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 24. . De Lesseps'de Said Paşa'nın kendisine işçi sayısını 20.000'e arttıracığına söz verdiğini yazar (Ferdinand de Lesseps, *The History of the Suez Canal: A Personal Narrative*, (Edinburgh, William Blackwood and Sons, 1876), 66)

⁵⁸ D. A. Farnie, *East and West of Suez*, 65; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 29.

⁵⁹ K. Bell, "British Policy", 129-130. Sir Henry Bulwer İngiltere hükümetinin Süveyş sorununa en başından yanlış bir biçimde yaklaştığını Dışişleri Bakanlığı'na "İngiltere'nin en büyük hatası ileride kanalı Fransız etkisine açmış olan her şeye karşı olan duruşundadır" cümlesiyle beyan edecekti. (K. Bell, "British Policy", 131).

genelde Lehistan sorunu, özelde ise Fransa ve İngiltere'nin Mısır üzerine olan çekişmelerine yoğunlaşır. Aralık 1862'de Mısır'a bir seyahat yapan Sir Henry Bulwer kanal inşaatını gezen ilk diplomat olur. Bulwer, gezi esnasında bölgedeki Fransız etkisine şahit olur ve Dışişleri Bakanı Lord Russell'a Mısır'ı Fransız istilasından koruması gerektiğini ve Fransa'nın bölgedeki etkinliğini kırmak için İskenderiye-Süveyş Demiryolu'nun daha da geliştirilmesini tavsiye eder.⁶⁰

Mısır'a ziyareti nedeniyle onuruna verilen bir yemekte Mısır'la ilgili önemli açıklamalarda bulunan Sir Henry Bulwer, Mısır'daki zirai gelişimden, demiryolu ve telgraf hatlarının çoğalmasının ülkenin terakkisi için atılan önemli adımlar olduğundan ve yapımı süren kanaldan övücü sözlerle bahseder. Mısır valisinin, kendi topraklarını korumak için padişahın ona sağladığı imtiyazlardan Osmanlı toprak bütünlüğü içinde kalarak yararlanması gerektiğini düşünen Bulwer, Osmanlı Devleti ile Mısır'ın kaderinin birlikte örüldüğünü,⁶¹ İstanbul'la Kahire arasındaki dostluğun bozulmadığını ve Mısır valisinin yapması gereken en önemli şeyin topraklarını yabancı devletlerin baskılarından kurtarmak olduğunu belirtir. Sefirin burada kastettiği yabancı gücün Fransa olduğu açıktı. Bu nedenle Said Paşa sadece Osmanlı padişahına karşı olan görevlerini yerine getirmeliydi.⁶²

İngiliz hükümeti, Bulwer'in bu beyanatına rağmen, *The Times* üzerinden Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaları eleştirmeyi sürdürdü. Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin sempatisini kazanması için gerekli ve vazgeçilmez olan üç şeyin,

⁶⁰ A. Farnie, *East and West of Suez*, 65-66; Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal*, 25.

⁶¹ Sir Henry bunu çok veciz bir şekilde ifade etmişti: "If ever the throne of the Sultan should be swept away from the shores of the Bosphorus, at that same time would the rule of the Egyptian dynasty disappear from the banks of the Nile" (*The Times*, nr. 24457, 16 Ocak 1863, 4.)

⁶² *The Times*, nr. 24457, 16 Ocak 1863, 4.

hoşgörü, iyi bir ekonomi ve sürdürülecek olan reform programı olduğunu savunan *The Times*, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerini kıyaslayarak Abdülaziz'in askeri modernleşmeyi öne çıkardığına vurgu yapar: "Bundan önceki sultanın çılgınlığı saraylar yapmaktı, Abdülaziz'in ki ise kışlalar yapmak."⁶³ Bu tartışmalar devam ederken Mısır valisi Said Paşa 19 Ocak 1863'te vefat etti.⁶⁴

İsmail Paşa, Nubar Paşa vasıtasıyla Said Paşa'nın ölüm haberini vermek ve 1840'ta⁶⁵ yapılan anlaşma uyarınca Mısır'a atanacak yeni valiyi belirlemek üzere Mısır Kapıkethüdası Kâmil Bey'i Bâbîâlî'ye gönderdi. Sultan Abdülaziz ise gerekli düzenlemelerin yapılması için İsmail Paşa'nın şahsen İstanbul'a gelmesi gerektiğini Bâbîâlî'ye bildirdiyse de⁶⁶ İsmail Paşa'nın Mısır'dan İstanbul'a gelmesi Mart ayını bulur. Bâbîâlî bu yüzden Bahriye mirlivalarından Vesim Paşa'yı valilik fermanının açıklanması için Mısır'a gönderdi.⁶⁷ Vesim Paşa, valilik fermanıyla beraber yeni vali İsmail Paşa'ya birinci rütbeden nişan-ı Osmani ve valilik alameti olarak murassa bir "kabzalı kılıcı" Mısır'a götürdü.⁶⁸ Vali ile Bâbîâlî arasındaki iletişimi sağlayan ve İsmail Paşa ile beraber yıldızı parlamaya başlayan Nubar Paşa'ya ise terfi olarak rütbe-i

⁶³ *The Times*, nr. 24460, 20 Ocak 1863, 6.

⁶⁴ BOA, MB, 97/34, 21 Ocak 1863 (1 Şaban 1279); Batılı kaynaklar Said Paşa'nın ölümünü 18 Ocak olarak kabul ederler ve bu fark takvim değişikliğinden ötürüdür (Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 23, Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédivé Ismail*, 1).

⁶⁵ BOA, A.DVN.MSR.MHM.d nr.15. Defter hüküm no:7, 30 Temmuz 1840 (30 Cemaziyel Evvel 1256). Bazı yazarlar anlaşmanın 1841'daki metnine vurgu yaparlar (Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne: Depuis Mohammed Ali Jusqu'à L'Occupation Britannique (1801-1882): D'Après Les Documents Originaux Egyptien et Etranger Tome III Le Regne du Khedive Ismail de 1863 à 1875* (Caire, Société Royale de Géographie D'Egypte, 1937), 37.)

⁶⁶ BOA, MB, 97/34, 21 Ocak 1863 (1 Şaban 1279).

⁶⁷ BOA, İ.MTZ.(05), 19/752, 31 Ocak 1863 (11 Şaban 1279).

⁶⁸ BOA, İ.MTZ.(05).TAL, 2/87, 2 Şubat 1863 (13 Şaban 1279). İsmail Paşa'ya takdim edilecek kabzalı kılıç ve nişan-ı Osmani'nin imali için bkz. BOA, A.MKT.MHM, 255/28, 5 Şubat 1863 (16 Şaban 1279).

evvel'in sınıf-ı sanisi ve ikinci dereceden Mecidiye nişanı verildi.⁶⁹ Bâbîâli bürokrasisi böylece yeni Mısır valisinin görevine resmen (*de jure*) atanması meselesini kısa sürede sonuca ulaştırmıştı.⁷⁰

Said Paşa'nın İstanbul'dan izin alınmaksızın Süveyş Kanalı imtiyazını verdiğini ve böyle bir hakkının olmadığını valiliğe getirilen İsmail Paşa'ya ilettikten sonra Mısır'ın durumu ile ilgili kendisine bazı sorular yönelten Bâbîâli, Said Paşa'nın Süveyş Kanalı Kumpanyası'na olan borcunun kendisine mi yoksa Mısır hükümetine mi ait olduğunu; kanalın ticaret ve Mısır açısından faydalarıyla kanal için ne kadar para harcanacağını; angarya usulüyle ⁷¹ çalıştırılan amele sayısı ile ödenen ücretlerin miktarını ve burada çalıştırılan amelelerin oluşturduğu işgücü kaybının Mısır tarımını nasıl etkileyeceğini; Nil üzerinde yapılan tatlı su kanallarının çevresindeki arazinin şirket tarafından ne amaçlarla kullanıldığını ve Mısır'ın kanalla birlikte değişecek statüsünün Osmanlı bürokrasisini nasıl etkileyeceğini; Mısır valisi ve şirketin bu kanalın yapımı ile ilgili meşru zeminlerinin ne olduğunu öğrenmek ister. Ayrıca, Süveyş Kanalı'nın yapımı ve gelecekteki durumuyla ilgili ihtimalleri de değerlendiren ve İstanbul'un onayının alınmamasından ötürü Mısır'a herhangi bir Avrupa müdahalesinden korkulması gerektiğini de hatırlatan Bâbîâli, hem yukarıdaki soruların cevaplanması hem de şimdiye kadar yapılmış ve yapılacak sözleşmelerin İstanbul'a göndermesini İsmail Paşa'dan talep eder.⁷²

⁶⁹ BOA, İ.MTZ.(05), 19/753, 4 Şubat 1863 (14 Şaban 1279).

⁷⁰ Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, X, 83; *The Times*, nr. 24474, 5 Şubat 1863, 9.

⁷¹ Belgede “usul-i cebriyye” şeklinde tanımlanmıştır.

⁷² BOA, HR.SFR.(4), 54/6, 5 Şubat 1863 (16 Şaban 1279). Arnold T. Wilson Sir Henry Bulwer'in isteğiyle Bâbîâli'nin bu soruları İsmail Paşa'ya yönettiğini iddia eder (Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal*, 25-26). Douin'e göre bu soruların cevapları hiçbir zaman yazılmaz ancak bu soruların cevaplarını

Yaşadığı finansal zorluklarına rağmen Rusya'nın güçlendiğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu ve batısındaki Hristiyanlarla Musevileri devlete karşı ayaklandırabileceğini söyleyen Lord Palmerston, Islahat Fermanı'ndaki maddeleri uygulamasını, tebaası arasındaki eşitliğe dikkat etmesini, güçlü bir ekonomi için yol yapımlarına önem vermesini ve tarımı ve maden işletmelerini geliştirmesini Bâbîâli'ye önerir.⁷³ İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Russell da, bu arada Mısır'da uygulanan angarya usulünün kaldırılmasını Bâbîâli'den talep eder.⁷⁴

Ölüm haberini iki gün sonra okuyucularına duyuran ve Said Paşa'yı eleştirmeyi sürdüren *The Times*, Said Paşa'nın Batılı devletlere karşı gösterdiği dostluktan sadece Fransa'nın yararlandığını, onun “doğulu önyargılara sahip ve yabancılara güvenmeyen keyfi bir yönetici olduğunu” ve “Kızıldeniz ve Afrika'nın Güney sınırlarından getirilen siyahilerin Süveyş Kanalı inşaatında çalışmaya zorlandığını” belirtir. *The Times*'a göre insan haklarına uygun olmayan bu uygulamanın sebebi, Said Paşa'yla beraber, Ferdinand de Lesseps ve onun kurduğu Süveyş Kanalı Kumpanyası'dır (*The Suez Canal Company*). İngiliz bürokrasisi ve *The Times* Said Paşa döneminde Meksika'ya gönderilen siyahi askerler meselesini gündeme getirerek kanalın yapımı için toplanan ve angarya usulüyle çalıştırılan siyahilerin durumu üzerinden sistemi eleştiriyordu.⁷⁵ Bu tür

vermek için İstanbul'a giden İsmail Paşa “Süveyş Kanalı'nın hem kendisi için hem de Mısır için bir talihsizlik olduğunu belirttikten sonra bu sorunu- Henry Bulwer'in ifadesine göre şeytan- bir şeyler yapılmalıdır. İsmail Paşa padişaha bağlıyım ancak kumpanyayı alt etmek için Fransa'ya karşı durmam gerekir ki bunun için yeterince güçlü değilim” diyecek ve Sultan Abdülaziz'in yardımını isteyecektir. Bu hikaye için bkz. Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 23. M. Rifaat'a göre İsmail Paşa Süveyş Kanalıyla ilgili olarak “Mısır'ın kanala değil kanalın Mısır'a hizmet etmesi gerektiğini söyler” (M. Rifaat Bey *The Awakening of Modern Egypt*, 130).

⁷³ BOA, HR.SFR.(3), 74/9, 12 Şubat 1863.

⁷⁴ BOA, HR.SFR.(3), 74/16, 15 Şubat 1863.

⁷⁵ Bu tartışmanın Osmanlı Hariciyesi üzerindeki yansımaları için bkz.: BOA, HR.SFR(3), 75/35 19 Mart 1863; *The Times*, nr. 24460, 20 Ocak 1863, 8. Bu konuyla ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Richard Hill ve Peter Hogg, *A Black Corps d'Elite: An Egyptian Sudanese Conscript Battalion with the French Army*

uygulamaların Mısır'ı Fransız etkisine sokacağı fikrinde olan ve İngiltere hükümetinin buradaki İngiliz uyrukluların haklarını koruyacağını belirten gazete, Mısır'daki Fransız etkisinin artmasından dolayı Osmanlı bürokrasisini de uyarmaktadır.

İsmail Paşa, Mısır'da bulunan yabancı ülkelerin konsoloslarına verdiği ziyafette siyasi programını açıkladı.⁷⁶ Öncelikle padişaha bağlılığını ilan etti. Ayrıca, Mısır'ın özgürlüğünü kısıtlayan her türlü zinciri kıracağını söylerken kastettiği zincirlerden birisi, Said Paşa döneminde geniş yetkiler verilmiş olan Süveyş Kanalı Kumpanyası idi. İsmail Paşa, bu söylemiyle Kahire ile İstanbul arasındaki gerginliği azaltmayı planlamış olmalıdır. Bunun yanında Mısır'ın elini kolunu bağlayan diğer mali ve siyasi ayrıcalıklar da Paşa tarafından tekrar değerlendirilecekti.⁷⁷ İsmail Paşa, Abbas Hilmi ve Said Paşalar döneminde verilen imtiyazların yeniden değerlendirileceğini açıklarken bir anlamda bu dönemlerde Osmanlı yönetimiyle yaşanan gerginliklerin en aza indirileceğinin de sinyallerini verir.

İsmail Paşa, kendini ülkesinin refahı için adayacağını, ekonomiyi güçlendirmek için kendisinden önce gelen valilerin kısıtlamalarını kaldıracağını, ülke kaynaklarını kullanarak tarımı geliştirileceğini, angarya sistemini⁷⁸ kaldıracağını,⁷⁹ Mısır'a serbest ticareti getireceğini ve ticareti ülkedeki sosyal sınıfların tamamının katılımına açacağını

in Mexico, 1863-1867, and Its Survivors in Subsequent African History (East Lansing: Michigan State University Press, 1995), 29-55; Pierre Carabiètes, *İsmail, The Malignant Khedive*, 18-20.

⁷⁶ Aşağıda detayları verilecek programın kısa bir özeti için bkz. P. J. Vatikiotis, "İsmâ'il Pasha," *The Encyclopedia of Islam*, New Edition (Leiden, E.J. Brill, 1997), IV, 192.

⁷⁷ Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 28.

⁷⁸ Bu kelime Osmanlı belgelerinde "*angarya usulü*", (BOA HR.TO, 55/47, 25 Nisan 1863/7 Zilkade 1279); Fransızca belgelerde "*travail forcé*", (HR.SFR.(3), 73/30,1 Şubat 1863); İngilizce belgelerde ise "*corvée*" veya "*forced labor*" biçimlerini alır, (*The Times*, nr. 24524, 4 Nisan 1863, 12).

⁷⁹ Ahmet Lütü Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, X, 83.

açıkladı;⁸⁰ ayrıca bu planını kuvveden file getirmek için herkesi kapsayan âdil bir sistem kuracağını, böylece ekonomiye ve yönetime bir düzen getireceğini ve hatta Avrupa devletleri ile Mısır'ın ilişkilerini güçlendireceğini belirtti.⁸¹ İsmail Paşa'nın Afrika kıtasıyla ilgili olarak da planları vardı: İlk önce yapılacak şey bölgedeki fiziki gücün arttırılmasıydı; ardından fetih politikasıyla Mısır'ın bölgedeki etkinliği pekiştirecekti.⁸²

Bu plan, İsmail Paşa'nın günün politikasını (*Realpolitik*) ve zamanın ruhunu (*Zeitgeist*) çok iyi okuduğunu gösteriyor.⁸³ Yukarıda da belirtildiği gibi yaptığı konuşmayla hem Bâbüâli ile olan⁸⁴ hem de Batılı devletlerle ve özellikle de İngiltere ile olan ilişkilerinin düzeleceğinin sinyallerini vermişti. İsmail Paşa, programında açıkladığı herkesi kapsayan adalet anlayışıyla İngiltere'nin ve Bâbüâli'nin baskısından kurtulmayı amaçlamıştı.

İsmail Paşa'nın bu açıklamaları Mısır'la ilgilenen tüm devletleri memnun etmişti. *The Times* bu mesajların ardından yorumlarını yumuşatarak yeni vali hakkında

⁸⁰ J.C.B Richmond, *Egypt 1798-1952*, 99. Mısır'daki Avusturya konsolosunun verdiği bilgiden anlaşıldığına göre, İsmail Paşa valiliğin ilk gününden itibaren Mısır'daki ekonomik hayatı bütünüyle değiştirmişti (Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 30). Eski imtiyazlarından yararlanamayan tüccarlar bu durumdan korkmaya başlamışlardı. İngiltere'nin İstanbul'daki konsolosu Henry Bulwer'de Avusturya konsolosuyla aynı görüşlere sahipti (Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 2).

⁸¹ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 1-2; Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 25-26.

⁸² Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 28.

⁸³ İsmail Paşa'nın dönemin politikasını kendinden önceki valilerden daha iyi okuduğuna dair bkz. Edward Dicey, *The Story of Khedivate*, 57. İsmail Paşa'nın politik ve ekonomik konulardaki başarısı için bkz. M. Rifaat Bey M.A, *The Awakening of Modern Egypt*, 99.

⁸⁴ İsmail Paşa'nın konsoloslara verdiği ziyafette açıkladığı program üzerine Fransız Konsolosu Mösyö de Beauval Bâbüâli zorunlu çalışmayı kaldırmanızı istediğinde diye soruya başladığında İsmail Paşa, serinkanlı bir biçimde bu konuda ben Fransa'ya değil Bâbüâli'ye daha yakınım diyerek Mısır valisinin hem Bâbüâli ile hem de Fransa ile olan ilişkilerinin artık eskisi gibi olmayacağını göstermeye çalışmıştır (Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 27).

olumlu bir bakış sergilemeye başlamıştı. Said Paşa'nın valiliğini, ahlaki cesareten yoksun, ısrarcı ve usandırıcı taleplere karşı konulamayan bir dönem olarak tanımlayan gazete, o dönemde bazı insanların bu gidişatı durdurmaya çalıştıklarını, ancak Mısır halkının uzun yıllar boyunca bu dönemin olumsuz etkilerini hissettiğini; Mısır'da refahın ve zenginliğin artmaya devam etmesinin Said Paşa'dan değil, Mısır halkından kaynaklandığını da belirtir.⁸⁵

Said Paşa Avrupa'dayken İsmail Paşa'nın ona başarıyla vekâlet ettiğini belirten *The Times*, tıpkı Said Paşa gibi İsmail Paşa'nın da ticarete önem verdiğini ve kendi özel mülkünü başarıyla yöneterek Mısır'ın en zengin prensi olduğunu yazar.⁸⁶

İsmail Paşa'nın politik programı İngiltere'de de olumlu karşılanır. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, Şubat başında parlamentoda yeni Mısır valisinin Süveyş Kanalı'na karşı olduğunu, bu konudaki fikirlerini Bâbîâli'ye anlatmak için bir adamını İstanbul'a gönderdiğini Mısır'da Said Paşa zamanından beri planlanan angarya usulünün kaldırılmasının hazineyi etkilemeyeceğini, Fransa'nın nüfuzunun artmasının padişahın bölgedeki etkinliğini azalttığını ve bu etkinliğin sürmesi durumunda Mısır'ın bir Fransız kolonisi olacağını açıklar.⁸⁷ Yukarıda da açıklandığı gibi, Palmerston'un bu konuşması Süveyş Kanalı için verilen 1854 ve 1856 tarihli imtiyaz metinlerinde yer alan tatlı su kanallarının yanında bulunan arazilerin kullanılması maddesiyle ilgilidir. 1863'e kadar sessiz biçimde duran İngiliz hükümeti Bâbîâli'nin ve İsmail Paşa'nın Fransız hükümetine ve kumpanyaya karşı olumsuz tutumu sonucunda

⁸⁵ *The Times*, nr. 24466, 27 Ocak 1863, 9.

⁸⁶ *The Times*, nr. 24466, 27 Ocak 1863, 9; Osmanlı yönetimi de İsmail Paşa'nın bu dönemdeki yönetiminden memnun kalmıştır (BOA, İ.MTZ.(05), 19/738, 8 Mayıs 1862/9 Zilkade 1278).

⁸⁷ BOA, HR.SFR.(3), 73/30, 1 Şubat 1863.

Sir Henry Bulwer'le başlayan kanalın yapımı hakkındaki itirazlarını daha açık biçimde dile getirmeye devam eder.

Palmerston'un bu konuşmasından, yeni valinin Fransa taraftarı bir politika gütmemesinden dolayı İngiltere'nin memnun olduğu, ancak İngiltere hariciyesinin şüphelerinin tam olarak giderilemediği anlaşılıyor. 16 Ocak'ta Sir Henry Bulwer'in *The Times*'a verdiği mülakatta⁸⁸ savunduğu düşünceleri meclise taşıyan ve Osmanlı İmparatorluğu'yla Mısır'ın kaderinin bir olduğunu beyan eden Palmerston, imparatorluğun bütünlüğüne vurgu yapar ve Süveyş Kanalı'nın açılma planlarının yapıldığı ilk günden itibaren tartışılan angarya meselesinin artık Süveyş Kanalı denkleminde çıkarılması zamanının geldiğini savunur⁸⁹.

Palmerston'un konuşmasını sayfalarına taşıyan *The Times*'a göre Süveyş Kanalı'yla ilgili görüşleri önceden bilinen İsmail Paşa, hem kanalın planına hem de amcası Said Paşa'nın Süveyş Kanalı Kumpanyası'na yönelik olarak uyguladığı politikaya karşıydı. Fransa'nın Mısır konsolosu ise Süveyş Kanalı Kumpanyasını destekleyeceğini söylemesine rağmen İsmail Paşa'nın sözünde durmadığından yakını. *The Times*'a göre, İsmail Paşa, Fransız elçinin elde etmek istediği şeyin hem bölgedeki Fransız nüfuzunun güçlenmesi hem de Ocak ayından beri tartışılan ve kaldırılması düşünülen angarya sisteminin devamı olduğunu çok iyi bildiği için konsolosun tam tersi bir tutum takınmıştı.⁹⁰

⁸⁸ *The Times*, nr. 24457, Friday, 16 Ocak 1863, 4.

⁸⁹ Palmerston'un yanıldığı tek şey Mısır'la İstanbul arasındaki haberleşmenin içeriği konusundaydı. Palmerston'un Süveyş Kanalı meselesi ve angarya usulünün kaldırılması ile ilgili yazışmalar dediği şey aslında İsmail Paşa'nın Mısır valiliğine atanması için yapılan muamelelerdi. Ancak burada şunu da eklemeliyiz ki Palmerston'un dikkatini çeken şeyler o dönemde imparatorluk başkentindeki vükela arasında en çok konuşulan konulardı.

⁹⁰ *The Times*, nr. 24574, 5 Şubat 1863, 9.

Lord Palmerston bu konuşmadan 15 gün sonra mecliste Mısır'daki İngiliz konsolosunun İsmail Paşa'nın angarya usulünü kaldıracağını bildirdiğini açıklar; ayrıca angarya usulünün kaldırılmasının imparatorluğun bütün bölgelerinde uygulanması gerektiğini de konuşmasına ekler.⁹¹

Buraya kadar olan gelişmelere bakıldığında, İngiltere'nin Mısır politikasında büyük bir değişiklik olduğunu görürüz. Artık İngiltere Mısır yönetimini doğrudan eleştirmekten vazgeçmiş ve İsmail Paşa'yla da uzlaşma yoluna gitmişti. Bunda en büyük etken İsmail Paşa'nın ilk günden itibaren Fransa'ya istediği özgürlük alanını yaratmamış olmasıydı. Bunun yanında Osmanlı hariciyesi ise İngiltere ile Mısır arasındaki olayları günü gününe izlemekteydi.

Bu politik atmosfer içinde Mısır'la ilgili kafasındaki bütün sorunlara cevap arayan İngiliz diplomasisinin en büyük isteği ise Fransa'nın Mısır üzerindeki nüfuzunun tamamıyla kırılmasıydı. Bu nedenle Said Paşa döneminden kalan ve Meksika'ya yollanan siyahi askerler konusunu Avam Kamarası'nda yeniden gündeme getiren Lord Palmerston'a göre Mısır valisi padişahın izni olmaksızın bu birlikleri Meksika'ya gönderemezdi. Zira bu, padişahın otoritesine karşı yapılmış bir hareket olurdu. Eleştirisini genişletmek için hem imparatorluğun batı topraklarındaki isyanlardan hem de Avrupa'da yaşanan olaylardan örnekler verir ve Mısır valisini o dönemde imparatorluğa başkaldıran Eflak ve Boğdan Prensi Ioan Cuza ve Sırp Prensi III. Mihailo Obrenovic'e benzettir.⁹² Sir Henry Bulwer bu görüşe uygun olarak birkaç ay sonra Sultan Abdülaziz'in Mısır'a seyahatini durdurması için Balkanlar'da isyan hazırlığında

⁹¹ BOA, HR.SFR.(3), 74/28, 21 Şubat 1863.

⁹² BOA, HR.SFR.(3), 74/33, 26 Şubat 1863.

olan bölgeleri bir koz olarak kullanacaktı.⁹³ Unutmamak gerekir ki Palmerston'un verdiği her örnek Mısır'daki angarya meselesine referans olarak kullanılıyordu; ancak burada oklar İsmail Paşa'ya değil kanal projesini başlatan Said Paşa ve dönemine çevriliyordu. "Mısır Hükümeti bize bu düzensizliklerden bahsederken şiddet ve zulüm açısından tam da Varşova'daki ile çok benzeşen bir uygulamayı hayata geçirdi: Sokaklarda, limanlarda niteliklerine bakmadan pek çok insanı yakalayıp askere ya da angaryaya zorla kaydetti"⁹⁴ sözleriyle eleştirilerini sürdüren Palmerston, angarya meselesi üzerinden hem Süveyş Kanalı yapımına karşı çıkar hem de bölgedeki Fransız etkisine karşı daha net bir tavır alır. Aşağıda açıklanacağı üzere, Sir Henry Bulwer, Fransa eğer Mısır'da angarya usulü kaldırıldığı için İsmail Paşa'ya baskı yaparsa İngiltere'nin Paşa'nın yanında yer alacağını açıklar; ayrıca, Lord Palmerston da Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, bu konuda padişahı ve Mısır valisini destekleyeceğini belirtir.

Lord Palmerston'un yaptığı bu konuşmalar ve Mısır üzerinde giderek kızışan İngiliz-Fransız rekabeti Osmanlı bürokrasisini çözüm arayışına iter. Bâbîâli'nin bu konuda bulduğu çözüm, Sultan Abdülaziz'in Mısır'a bir seyahat yapmasıydı. Bâbîâli seyahat planını resmi olarak açıklamadan önce seyahatle ilgili hazırlıkları başlatır. Bu arada sadaret rütbesi verilen İsmail Paşa'dan beklenen tek şeyin padişaha sadakat

⁹³ *The Times*, nr. 24523, 9 Nisan 1863, 7. Küçük isyanlarla başlayıp büyük devletlerin müdahalesine neden olacak olan Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki ayaklanmalar Sultan Abdülaziz döneminin en önemli sorunlarından biridir, Enver Ziya Karal, "Abd al-'Aziz (Abdülaziz)", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden, E.J. Brill, 1979), I, 56. Sultan Abdülaziz'in ilk döneminde Balkanlardaki en büyük sorun Transilvanya'da yaşanan ve 1866 yılına kadar devam edecek hospadarlık seçimidir (M. S. Anderson, *The Eastern Question (1774-1923): A Study in International Relations* (New York, MacMillan, 1966), 150-155).

⁹⁴ BOA, HR.SFR.(3), 74/33, 26 Şubat 1863; BOA, HR.TO, 55/41 26 Şubat 1863.

olduğu vurgulanır.⁹⁵ Seyahat boyunca Sultan Abdülaziz'in kendisine sadakatin koşulsuz devamının önemine vurgu yapması ve İsmail Paşa'nın da istenilen biçimde hareket edeceğinin işaretlerini vermesi bu durumu doğrular niteliktedir.

Başlangıçta seyahatin güzergâhı tam olarak belirlenmedi; ancak Mısır yolu üzerindeki muhtemel uğrak yerlerine Sultan Abdülaziz'in bayramdan sonra Mısır'a seyahate karar verdiği bildirilip gerekli hazırlıkları yapmaları istenmişti.⁹⁶ Ayrıca, padişahın maiyetinde bulunacak memurların giyeceklerinin yenilenmesi⁹⁷ ve İsmail Paşa'ya, Mısır'daki görevlilere ve uğranılacak yerlerdeki ricale verilmek üzere 60 Osmani ve 60 Mecidi Nişânının yapılması kararlaştırılır.⁹⁸ Nişanların dışında İsmail Paşa'ya verilmek üzere çeşitli kürkleri⁹⁹ ve gemilere konulacak yataklar da hazırlanır.¹⁰⁰ Ayrıca seyahatteki konuşmaları Fransızcaya çevirmek için Mösyö Gardey de tercüman olarak seyahat listesine eklenir.¹⁰¹

⁹⁵ BOA, HAT, 1648/41, 1 Mart 1863 (11 Ramazan 1279).

⁹⁶ BOA, İ.DH, 504/34321, 7 Mart 1863 (17 Ramazan 1279).

⁹⁷ BOA, İ.DH, 504/34322, 8 Mart 1863 (18 Ramazan 1279).

⁹⁸ BOA, MB.İ, 18/159, 8 Mart 1863 (18 Ramazan 1279); BOA, İ.DH, 504/34323 8 Mart 1863 (18 Ramazan 1279); BOA, MB.İ, 18/64, 10 Mart 1863 (20 Ramazan 1279). Aslında bazıları kişisel bazıları kişisel olmayan ve seyahat süresince dağıtılacak Osmani ve Mecidi nişanların üretimi ve dağıtımı 1280/1863 yılının sonuna kadar sürmüştür: Bu tür madalyalar için bkz. BOA, A.TŞF, 43B/56, 18 Ekim 1863 (4 Cemaziyelevvel 1280); 43B/2, 9 Ağustos 1863 (23 Safer 1280); 43B/13, 23 Ağustos 1863 (7 Rebiülahir 1280); 43B/28, 8 Eylül 1863 (23 Rebiülahir 1280); 44A/19, 17 Kasım 1863 (5 Cemaziyelahir 1280). Yapılan bu nişanların defter kayıtları için bkz. BOA, BEOVGG.d, nr.1466, 122. sayfa 4 numaralı hüküm, 123. sayfa 1 ve 2 numaralı hükümler, 128. sayfa 2 numaralı hüküm, 125. sayfa 4 numaralı hüküm 4, 129. sayfa 2 numaralı hüküm, 132. Sayfa 1 numaralı hüküm, 134. Sayfa 4 numaralı hüküm.

⁹⁹ TSMA.d, nr.5188.1, bu deftere göre kürklere ödenen toplam bedel 383.682,5 kuruştur.

¹⁰⁰ Topkapı Sarayı defterlerindeki icmal kayıtlarına göre seyahat için yaptırılan yatakların toplam bedeli dokuz yüz kırk üç bin doksan altı liradır. Ayrıca yatakların ayrıntılı bir dökümü için bkz.: TSMA.d, nr.905.2; nr. 928.1 ve nr. 928.3.

¹⁰¹ Seyahatten bir hafta önce Mabeyn'den çıkan bir belgeye göre Mösyö Gardey'in ya Paris'te bulunan Mekteb-i Osmani müdürlüğüne ya da ona uygun bir göreve atanması emrediliyordu. Seyahat'ın gün be gün kaydını tutan kişi olarak Gardey, Fuad Paşa'nın bir anlamda yükünü hafifletmek için, Fransızca

Mart ayının ortalarında kamuoyunda henüz seyahatle ilgili herhangi bir belirti yoktu. Valiliğe atanmasıyla ilgili olarak teşekkürlerini ve minnetlerini sunmak amacıyla Mart ayında İstanbul'a gelen¹⁰² İsmail Paşa, padişaha *Feyz-i Cihad* adlı bir vapur hediye eder.¹⁰³ Ayrıca yukarıda belirtilen kapı yoldaşı hediyesi usulüne uygun olarak Osmanlı yöneticilerine, İstanbul'da bulunan yabancı devlet sefirleriyle ruhani reislerle toplam 250.000 lira bağışta bulunur.¹⁰⁴ Sultan Abdülaziz Mısır'a bir ziyaret yapmak istediğini bu esnada İsmail Paşa'ya bildirir.¹⁰⁵

The Times, Mısır'a dönen İsmail Paşa'nın her birim için gerçekleştireceği geniş bir reform programı hazırladığını bildirir; ayrıca Süveyş Kanalı meselesinin ve bu meseleyle ilintili şeylerin Bâbîâli ile İsmail Paşa arasında görüşüldüğünü okurlarına duyurur.¹⁰⁶

tercümanı göreviyle seyahat maiyetine eklenmiş olmalıdır. (BOA, MB, 97/65, 28 Mart 1863/8 Şevval 1279).

¹⁰² Ahmet Lütü Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, X, 83.

¹⁰³ Kamil Paşa, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye: Tesis-i Devlet-i Aliyyeden Cennet Mekan Sultan Abdülmecid Han'ın Evahir-i Saltanatına Kadar Güzeran Eden Zamana Aiddir*, (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1327), III, 231; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 57; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun (Ankara, TTK, 1986), 263; Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 40; Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed.), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, 368. Feyz-i Cihad adlı gemi 1862'de İngilizlere ısmarlanmış hediye edildikten sonra Sultaniye ismini almıştır (Şakir Batmaz, "Abdülaziz ve Boğaz'da Marş Okuyan Ermeni Çocukları", Metin Hülâgü, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan (ed.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, (Kayseri, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007), IV, 356.

¹⁰⁴ Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 28; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédivé İsmail*, 7.

¹⁰⁵ Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 39 ; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédivé İsmail*, 7.

¹⁰⁶ *The Times*, nr. 24519, 30 Mart 1863, 9. Aslında *The Times*'in belirttiği toplantı doğrudur. Hatta o toplantıda şöyle bir durum da yaşanmıştı: İmparatorlukta Maliye Nazırı ve İsmail Paşa'nın amcasının oğlu olan Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Vükela toplantısında Süveyş Kanalı meselesi görüşülürken İsmail Paşa'ya toplantıya katılmasını teklif etmiş, İsmail Paşa da "Ben Bâbîâli'de nazır değilim ama Mısır'ın valisiyim. Nazırlar benim tartışılmasına uygun gördüğüm konuları tartışsınlar o nedenle benim bu toplantıya girmeme gerek yoktur; eğer benden herhangi bir açıklama isterlerse onu da yazılı olarak yaparım, benim sorumlu olduğum yer Sultan Abdülaziz ve onun hükümetidir; ancak, Mısır valisi olarak da bazı haklarım vardır ve bu haklarımın görmezden gelinmesine izin vermem" biçiminde bir cevap

İsmail Paşa'nın İstanbul'daki temaslarının sonuçlarından birisi de hem Mısır'da ve hem de İstanbul'da valilik ve saltanat veraset sistemlerinin tartışmaya açılmasıdır. İstanbul'daki bir Fransa elçilik görevlisinin bildirdiğine göre “Vali ve Sultan’ın anneleri kardeştiler. İkisi de kardeş çocukları sayılmakla beraber [Sultan ve Vali] kendi aralarında da sıkıca bağlıydılar. Sultan Abdülaziz ve İsmail Paşa’nın yakınlaşmanın başlangıcı buydu¹⁰⁷; dahası Sultan ve Vali aynı umudu besliyordu ki bu umut Şarkta yasal veraset sistemini değiştirip babadan oğula veraseti yerleştirmekti ve Sultan bunu ilk deneyenin vali olmasını istiyordu. Bu iki hükümdarın görüşüne göre İsmail Paşa’nın Avrupalı kuvvetlerle olan yakın teması kendisine vazgeçilmez meşru bir destek sağlayacak ve bu ortak projenin vali lehine sonuçlanması İstanbul için bir basamak oluşturacaktı.”¹⁰⁸

Aynı dönemdeki bir başka kaynak da Sultan Abdülaziz’in Yusuf İzzeddin Efendi’yi veliaht yapmak için bir çaba içerisine girdiğinden bahseder; ancak, bu kaynak, meseleyi İsmail Paşa’yla bir düşünmekten çok Sultan Abdülaziz’in I. Ahmed döneminden bu yana uygulanan “ekber ve erşed” (primogeniture) sistemini rafa kaldırarak yerine I. Ahmed dönemine kadar kullanılan kardeş katli (fratricide) uygulamasını getirmek olarak yorumlar. Yazar, veraset usulünü değiştirme uygulamasının aslında Sultan Abdülmecid döneminde Reşid Paşa tarafından gündeme getirildiyse de Sultan Abdülmecid’in bunu reddettiğini; aynı teklifin Âli ve Fuad Paşalar

vermiştir (Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail* 6, 34; Angelo Sammarco, *Histoire de L’Egypte Moderne*, 39).

¹⁰⁷ Burada raporu yazan görevli Sultan Abdülaziz ve İsmail Paşa’yı kardeş göstererek hata yapmıştır. İşin ilginç yanlarından birisi de Şerif Mardin de doktora tezinde aynı bilgiyi kullanacaktır (Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in Modernization of Turkish Political Ideas*, (Syracuse, Syracuse University Press, 2000), 29).

¹⁰⁸ Angelo Sammarco, *Histoire de L’Egypte Moderne*, 38.

tarafından Sultan Abdülaziz'in gündemine de getirildiğini; ancak Sultan Abdülaziz'in de Sultan Abdülmecid gibi bu teklifi kabul etmediğini belirtir.¹⁰⁹ Bu bilgiler tam olarak doğrulanmasa bile, kesin bir gerçek var ki Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinden hemen sonra Yusuf İzzeddin Efendi'yi veliaht olarak tanınmasını sağlamaya yönelik çalışmalara başlamıştır.¹¹⁰

Valinin İstanbul'a gelmesinin ardından, artık Sultan Abdülaziz'in Mısır'a seyahat edeceği de yavaş yavaş duyulmaya başlar. İngiltere ve Fransa bu durumdan çok rahatsız olur; Fransız dışişlerinin tepkisi daha sessiz olurken, İngiltere bu olaya sert reaksiyon verir.

The Times'ta yer alan bir yorumda Sultan'ın Mısır'ı ve ülkenin diğer yerlerini ziyaret etmesinin mantıksız ve sakıncalı bir hareket olduğu belirtilerek İstanbul'daki devlet adamlarına ülkelerinin çıkarları için kötü sonuçlar doğuracak bu seyahatten padişahı vazgeçirmeleri tavsiye edilir. Sultan Abdülaziz'i bu seyahatten caydırmak için bazı girişimlerde bulunduğu anlaşılan İngiliz büyükelçisi Bulwer başarılı olamaz. Sultan Abdülaziz, Sir Henry Bulwer'e bir mesaj göndererek tavsiyeleri için teşekkür edip niyetinin bir an önce Mısır'a gitmek olduğunu belirtir.¹¹¹

¹⁰⁹ Bu kaynak ayrıca Valide sultan ve harem ağasının da bu planın içinde olduğundan bahseder (Blanchard Jerold (ed.), *Egypt under Ismail Pacha: Being Some Chapters of Contemporary History* (London, Samuel Tinsley & Co., 1879), 46-48; 54).

¹¹⁰ Ali Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliaht Yapma Çabaları," *Deutsch-Türkische Begegnungen- Türk Alman Tesadüfleri-Festschrift Für Kemal Beydilli-Kemal Beydilli'ye Armağan'ın* içinde, Hedda Riendl-Kiel, Seyfi Kenan (haz), (Berlin: Bonner Islamstudien-Verlag, 2013), 514-515. Bu noktada Ali Akyıldız'ın tespiti çok yerindedir; 1879 yılında Blanchard Jerold tarafından yazılan bir kitapta Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinden sonra Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'yle beraber veraset sistemini değiştirmeye karar verdiğini yazacaktır (Blanchard Jerold (ed.), *Egypt under Ismail Pacha*, 48). Yukarıdaki bilgileri tekrarlayan bir eser için bkz. Çelik Gülersoy, *The Khedives and the Çubuklu Summer Palace*, 35.

¹¹¹ *The Times*, nr. 24523, 9 Nisan 1863, 7; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 8.

The Times bu seyahatin sakıncalarını üç başlık altında toplar. Birincisi ülkenin kötüye giden ekonomisi olup nazırların dışında kamu görevlilerinin üç-dört aydır maaşlarını alamadıklarını belirtir. İkinci gerekçesi ise bu seyahatin masraflarının Mısır'ın iktisadi dengelerini sarsacağı teziydi. Seyahat reform programına büyük paralar sarf eden Mısır'ın ekonomik durumunu daha da kötüleştirecekti. Seyahatin masraflarından dolayı ekonomik olarak zorlanacak olan İsmail Paşa'nın ülke içerisindeki siyasi konumunu sarsılacaktı.¹¹²

Aslında bu yorumun yankıları imparatorluktaki paşalar arasında da etki yaratmışa benziyor. Georges Doiun'e göre, Bâbîâlî'de seyahati destekleyen ve ona karşı çıkan iki grup vardı. Seyahati destekleyen grubun başını Maliye Nazırı ve İsmail Paşa'nın kardeşi Mustafa Fazıl Paşa ile Kâmil Paşa çekiyordu. Âli ve Fuad Paşalar ise bunun tam tersini savunuyorlardı. İsmail Paşa da, gezinin bir süre ertelenmesi fikrindeydi.¹¹³ Literatürde bu hizipleşmeler söz konusu edilmez; hatta İsmail Paşa'nın, daha önce de belirtildiği gibi, kendi “emelleri”ni gerçekleştirmek için bu seyahati fazlasıyla istediği belirtilir. Ancak Douin'in gündeme getirdiği Fuad Paşa'nın geziyi istemediği tezi inandırıcı değildir. Zira, gezi boyunca Sultan Abdülaziz'in maiyetindeki en aktif kişi Fuad Paşa'¹¹⁴ olup “cevvallığı” daha sonra ona sadaret makamını getirecekti.¹¹⁵

¹¹² *The Times*, Nr. 24523, 9 Nisan 1863, 7.

¹¹³ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, s.8. *The Times*, Fuad Paşa'nın bu seyahati istemediğini bildirir (*The Times* nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6) İstanbul'daki Avusturya elçisi Anton von Prokesch-Osten benzer şeylerden bahsetmiştir, Elçiye göre İsmail Paşa, Şubat ayındaki İstanbul ziyaretinde nazırlara fazlaca izzetüikramda bulunmamış bu durum Bâbîâlî'nin tepkisini çekmiştir ve Vali ile Sultan'ın arası bozulmak istenmiştir; ancak ne olursa olsun Vali'yle Sultan'ın arası bozulmamıştır (Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, s. 39.)

¹¹⁴ Fuad Paşa'nın gezi boyunca Sultan'ın gözüne girmek için yaptıklarının kısa ve öz bir anlatısı için: İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası

The Times'ın ortaya koyduğu son neden ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki huzursuzlukların artmasıydı. Gazete bölgeyle ilgili bu seneki şayianın ciddi ve bunun ülkenin geleceği açısından çok tehlikeli olduğunu belirtir. Gayrimüslim nüfus çokluğundan ötürü burada çıkan bir ayaklanmanın imparatorluk ile Avrupa devletleri arasındaki uyumu bozacağı, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskısını arttıracığı ve bu durumdan Müslüman ahalinin de olumsuz etkileneceği öngörülerinde bulunur. Bu yüzden gezinin ertelenmesi daha uygun olacaktı.¹¹⁶

The Times, bu seyahati Sultan Abdülaziz'in tahta çıktığı ilk günden beri oluşan olumlu imajı yok etmek üzere olduğunu ve Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatini bir hafta ertelediğini ve Bâbüâli'nin geziye katılacak bürokratları belirlediğini belirtir.¹¹⁷

Seyahati daha farklı bir zeminde değerlendiren *Tercümân-ı Ahvâl*, gezinin esas sebebinin padişahın taşrada ve Osmanlı ülkesindeki ahalinin refah koşullarını müşahade ve Osmanlı yöneticilerinin bulundukları topraklarda nasıl bir yönetim sergilediklerini teftiş olduğunu yazacaktı. Sultan Abdülaziz bu görüşe uygun olarak bu teftişin

Kültür Sanat Yayınları, 2012), I, 171-172; Frederick Milingen (Osman Seyfi Bey), *La Turquie Sous Le Règne d'Abdul-Aziz (1862,1867)* (Paris: Libraire International, 1868), 270.

¹¹⁵ Fuad Paşa'nın "cevvaliği" için şu yorum yapılabilir: Teorik olarak seyahate karşı çıkan Fuad Paşa, Sultan Abdülaziz'in seyahat kararı almasından sonra, bir devlet adamı olarak elinden gelen çabanın en iyisini göstermeye çalışmıştır. Bu yoruma dikkatimi çeken Prof. Dr. Ali Akyıldız'a teşekkürü bir borç bilirim. *The Times*'in bu minvaldeki yorumu için bkz. *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6.

¹¹⁶ Aslında İngiltere'nin hem Osmanlı hem de Mısır üzerindeki politikasının çok karmaşık bir süreçten geçerek ilerlediği görülür. Reşat Kasaba'nın bu karmaşık politik süreç için yorumu bu politika için önem arz eder: "19. yüzyıl ortalarında Yakındoğu'daki Britanya politikası üç ayrı unsuru kapsar hale gelmişti. Biri ekonomik yollardan ihracat sektörünün teşvikiydi; diğeri Osmanlı bürokrasisinin desteklenmesiydi; üçüncüsü de yerel araçların işbirliği sağlanarak gerçek anlamda bırakınız yapınlar (*laissez faire*) ruhuyla serbest ticaretin yürütülmesiydi. Sonuçta, Britanya politikası Yakındoğu'daki amaçlarından hiçbirini gerçekleştirmedi, çünkü temel bir uyumsuzluk bu üç hedefin eşzamanlı izlenmesini olanaksız hale getirmişti." (Reşat Kasaba, "İnen Merdivenden Yukarı: Britanya'nın Yakındoğu Politikası, 1815-1874," *Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları* (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005), 42).

¹¹⁷ *The Times*, nr. 24523, 9 Nisan 1863, 7. Gezinin erteleneneği haberi *Tercüman-ı Ahval*'den takip edilebilir, (nr. 314, 6 Şevval 1279/26 Mart 1863, 1). Kısım dahi olsa, yukarıda belirtilen itirazlar literatürdeki bazı araştırmalarda yer almıştır bkz., Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahatleri*, 5 ; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanının Devri (1861-1876)*, 40.

sınırlarını da genişletir ve ülkedeki bazı yerlere teftiş grupları gönderir¹¹⁸ ki bunların en ünlülerinden birisi Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa ve canibini teftiş için görevlendirildiği Sağ Kol Müfettişliği'dir.¹¹⁹

Nisan ayının başında, tarihi 3 Nisan 1863 Cuma günü olarak kararlaştırılan seyahat için artık her şey hazırды.

¹¹⁸ Bu görevlendirme şöyle olmuştur: Ahmed Vefik Efendi ve Rıza Efendi Anadolu'ya, Subhi Bey, Ferid Efendi ve Ziya Bey Rumeli'ye gönderilmiştir. (*Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 315, 8 Mart 1863/19 Şevval 1279, 1). Ayrıca bkz., Ahmet Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi* (İstanbul, Matbaa-ı Ebu'l Ziya, 1328-1330), IV, 2146-47, Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun (Ankara, TTK, 1986), 266.

¹¹⁹ Ahmed Vefik Paşa'nın müfettişlik dönemindeki faaliyetlerinin bir incelemesi için bkz.: M. Murat Öntug, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği* (Konya, Palet Yayınları, 2009), 20-24. Ayrıca Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, II, 146.

İkinci Bölüm

Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahati (3 Nisan 1863 – 5 Mayıs 1863)

3 Nisan 1863'te Cuma selamlığını Beşiktaş Camii'nde gerçekleştiren Sultan Abdülaziz, Mısır seyahatine çıkmak için Dolmabahçe Sarayı'na geçti. Padişahı uğurlama törenine devlet erkânı¹²⁰ ve İstanbul ahalisi katılır¹²¹; *The Times*'ın haberine göre, uğurlamaya gelen çoğunluğu kadınlardan oluşan İstanbul ahalisi,¹²² padişahın ve şehzadelerin kullanması için İsmail Paşa'nın hediye ettiği *Feyz-i Cihad*¹²³ vapurunun kalkacağı Dolmabahçe Sarayı sahiline toplanmıştı. Sultan Abdülaziz, şehzadelerden Yusuf İzzeddin, Mahmud Celaleddin, Murad, Abdülhamid ve Mehmed Reşad Efendilerle beraber¹²⁴ Fuad Paşa'yı¹²⁵ da yanına alır.¹²⁶ Seyahatteki olası rotası doğrudan Mısır'a

¹²⁰ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 604, 4 Nisan 1863 (15 Şevval 1279), 1; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, (Ankara: TTK, 1988), X, 88.

¹²¹ *Tercümân-ı Ahvâl* uğurlama törenine katılan ahalinin “zarıl zarıl” ağladığını yazmıştır (*Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 318, 6 Nisan 1863 (16 Şevval 1279), 1.)

¹²² *The Times* gazetesindeki bu rota (*The Times*, nr. 24537, 20 Nisan 1863, 9), büyük ihtimalle daha önce düşünülmüş ve hazırlıklar için gerekli emirler verilmiştir (BOA, A.MKT.MHM 259/45, 5 Nisan 1863/16 Şevval 1279). İzmir bu rotada gidilen tek yer olmuş ancak bu rotaya Çanakkale ve Gelibolu ziyaretleri eklenmiştir.

¹²³ *The Times*'a göre Sultan Abdülaziz'e Mısır seyahatinde eşlik eden maiyetinin büyüklüğü 700 kişiyi bulmaktaydı (nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9). Sultan Abdülaziz'in maiyetinin kullandığı deniz taşıtı sayısı ise 10 adettir: Feyz-i Cihad, Mecidiye, Taif, İzmir, Peyk-i Şeref, Kars, Peyk-i Zafer, Fethiye, Malkof ve Beyrut (*Tercümân-ı Ahvâl*, nr.318, 6 Nisan 1863 (16 Şevval 1279) 1). Mösyö Gardey'in yayınladığı seyahatin günlüğünde ise Sultan Abdülaziz'i maiyetindeki gemi sayısı ise 7 tane olmakla beraber günlükte Peyk-i Zafer, Fethiye, Malakof ve Beyrut gemileri yer almazken Gemlik gemisi ise günlükte yer alıp o dönemin gazetelerinde yer almaz (*Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stambul au Caire* (Paris: E.Dentu Palais Royal,1865), 2). Ali Kemâlî Aksüt'de Gardey'in verdiği listeyi takip eder (Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati* (İstanbul, Ahmet Saitoğlu Kitapevi, 1944), 10.). Sultan Abdülaziz'i taşıyan ve 318 kişilik bir mürettebata sahip olan (Atatürk Belediye Kütüphanesi, 5 Nisan 1863/16 Şevval 1279) *Feyz-i Cihad* çalışanlarına seyahatten sonra nişanlar verilmişti. (MB.İ 19/51, 7Agustos 1856/21 Safer 1280).

¹²⁴ Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 14.

¹²⁵ Fuad Paşa'nın İstanbul'daki seraskerlik görevini Ömer Paşa üstlenmiş ve Bahriye Reisi Ömer Paşa ise Kapudanlık Kaymakamlığına getirilmiştir (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr.604, 4 Nisan 1863 (15 Şevval 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr.316, 1 Nisan 1863 (11 Şevval 1279), 1; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 8).

gidiş olarak belirlenmiş; ancak dönerken Girit, Rodos ve İzmir'e uğrayacağı bildirilmişti¹²⁷.

Konsolosluk kayıklarıyla Sultan Abdülaziz'in bulunduğu *Feyz-i Cihad* yatına yanaşan İngiltere'nin İstanbul Sefiri Sir Henry Bulwer, Fuad Paşa'ya gezi için tebriklerini iletir. *The Times*'a göre bundan bir iki hafta önce geziye karşı olumsuz fikirlerini beyan etmesine rağmen Bulwer'in bu girişimini olumlu karşılayan Sultan Abdülaziz, onunla kısa bir süre görüşür.¹²⁸

Sultan Abdülaziz'in bu seyahate çıkması hem dönemin gazeteleri ve kitaplarında hem de daha sonra yazılan eserlerde farklı şekillerde yorumlanmıştı. Bu değerlendirmelerde öne çıkan tespit, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı almasından beri Mısır'a giden ilk Osmanlı padişahının Sultan Abdülaziz olduğuydu.¹²⁹ Bunun yanında sıkça tekrarlanan bir yorum, birinci bölümde de belirtildiği gibi, Sultan

¹²⁶ BOA, HR.SFR.(3), 76/7, 4 Nisan 1863; BOA, A.M 26/17, 2 Mayıs 1863 (14 Zilkade 1279); *The Times*, nr. 24542, 4 Nisan 1863, 12; nr. 24537, 20 Nisan 1863, 9; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, nr. 604, 4 Nisan 1863 (15 Şevval 1279), 1; *Tasvîr-i Efkâr*, nr.81, 5 Nisan 1863 (16 Şevval 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 318, 6 Nisan 1863 (16 Şevval 1279) 1; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, nr. 604, 4 Nisan 1863 (15 Şevval 1279), 1; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 1-2; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne: Depuis Mohammed Ali Jusqu'à L'Occupation Britannique (1801-1882): D'Après Les Documents Originaux Egyptien et Etranger Tome III Le Regne du Khedive Ismail de 1863 à 1875* (Caire, Société Royale de Géographie D'Egypte, 1937), 40. Yukarıda sayılanların yanında Kaptan-ı Derya Mehmed Paşa, Sultan Abdülaziz'in hocası Hasan Fehmi Efendi, Mabeyinci yaver Hasan Halid, Emin Beyler, Başkatip Mustafa Efendi, musahipler, başhekim Marko Efendi ve bir müfreze asker ve muhafızlarda seyahate katılmışlardı (Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz," *Türkler*, (Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XII, 769).

¹²⁷ "The Times, nr .24537, 20 Nisan 1863, 9.

¹²⁸ "The Times, nr. 24537, 20 Nisan 1863, 9.

¹²⁹ BOA, İ.HR, 200/11405, 5 Haziran 1863 (18 Z 1279); *Tasvîr-i Efkâr*, nr.81, 5 Nisan 1863 (16 Şevval 1279); 1, *The Times*, nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, XXVIII; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20* haz. Cavid Baysun (Ankara, TTK, 1986), 263; Edward Dicey, *The Story of Khedivate* (London: Rivingston, 1902), 58; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive Ismail, Tome Premier: Les Premières Années Du Règne 1863-1867, Publications Spéciales Sous Les Auspices de Sa Majesté Fouad 1er.* (Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1933),9; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 41 ; Emine Foat Tugay, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt* (New York, Oxford University Press, 1963), 223; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (haz.) (İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980), 58.

Abdülaziz'in imparatorluğun hızla gelişmekte olan eyaletini teftiş etmek istemesidir.¹³⁰

Bu seyahatin düzenlenmesinin en önemli nedeni olarak vurgulanan nokta ise, Sultan Abdülaziz tarafından Fransa ve İngiltere'ye Mısır'ın aslında bir Osmanlı toprağı ve Mısır valisinin de imparatorluk tarafından atanan bir devlet görevlisi olduğu mesajının verilmesiydi.¹³¹ Bunlara ek olarak, Mısır üzerindeki Fransız-İngiliz rekabetinde Osmanlı'nın aktif bir rolünün olduğunun kanıtlanmaya çalışılması da Osmanlı merkez bürokrasisinin gündemindeydi.¹³²

İsmail Paşa'nın sempatisini kazanıp Süveyş Kanalı'nın yapımının Fransızlar tarafından devam ettirilmesini sağlamak ve Fransa ve Osmanlı devleti arasında gerginleşen ilişkileri düzeltmek için Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinin ardından Napolyon Bonapart'ın yeğeni Napolyon Joseph Charles Paul Bonapart ve eşi Savoy Prensesi Maria Clotilde¹³³ ile Mısır'ı ziyaret edeceğini belirten *The Times*, İsmail Paşa'yla ilgili olumlu politikasından vazgeçecek ve valiliğe geldiği ilk günlerde verdiği reform vaatlerinin hiçbirini gerçekleştirmediği ve yönetim kadrolarında Türk kökenlilere yer vermediği için İsmail Paşa'yı suçlayacak;¹³⁴ Sultan Abdülaziz'in seyahati sırasında Süveyş Kanalı projesini ve bu projeyle beraber tartışılan angarya

¹³⁰ *Tercümân-ı Ahvâl* nr. 319, 8 Nisan 1863 (18 Şevval 1279), 1-2; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abdul-Aziz*, XXIX; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele* (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Yayınları, 2012), 66; Frederick Milingen (Osman Seyfi Bey), *La Turquie Sous Le Règne d'Abdül-Aziz (1862-1867)* (Paris, Librairie International, 1868), 268.

¹³¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20* haz. Cavid Baysun (Ankara: TTK, 1986), 263-264; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati* (İstanbul, Ahmet Saitoğlu Kitapevi, 1944), 4; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 9.

¹³² BOA, İ.HR, 200/11405, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279).

¹³³ Maria Clotilde'nin Mısır gözlenimleri için bkz. Estelle Casalandra, *Nuptials Without Love: The Life of Princess Clothilde of Savoy (1843-1911)*, (New York, P. J. Kenedy & Sons, 1963), 129-130.

¹³⁴ *The Times*, nr. 24537, 20 Nisan 1863, 9.

mesalesini inceleyeceğini¹³⁵ ve seyahatin Mısır'daki bu kötü gidişatı değiştireceğini iddia edecekti.¹³⁶

Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılan Sultan Abdülaziz ve maiyeti 4 Nisan'da Çanakkale;¹³⁷ 5 Nisan'da da Rodos ve Sakız önlerinden geçerek¹³⁸ 7 Nisan'da İskenderiye'ye ulaşır.¹³⁹ Padişah, İskenderiye Limanı'na girmeden önce, *Seyyah-ı Bahr* adlı firkateyniyle¹⁴⁰ *Feyz-i Cihad* vapurunun yanına gelen İsmail Paşa'yı vapura davet eder. Oğullarıyla beraber karşıladığı İsmail Paşa'ya alicenaplık gösterecek ve kendisine "Senin konuğunum¹⁴¹ ve himayen altına giriyorum"¹⁴² diye hitap eder; daha sonra şehzadeleri ayrı bir kayığa bindirip İsmail Paşa'ya ait olan firkateyne geçer; bir süre sonra İsmail Paşa tarafından hazırlatılan müzeyyen ve üstünde Sultana mahsus bir taht bulunan kayığa binerler.¹⁴³ Sağında İsmail Paşa, solunda Fuad Paşa olduğu halde kayak

¹³⁵ *The Times*, nr. 24537, 4 Nisan 1863, 12.

¹³⁶ *The Times*, nr. 24537, 20 Nisan 1863, 9.

¹³⁷ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 9.

¹³⁸ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 606, 7 Nisan (18 Şevval 1279), 1; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 9; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, X, 87.

¹³⁹ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 607, 8 Nisan 1863 (19 Şevval 1279), 1; *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 82, 9 Nisan 1863 (20 Şevval 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 320, 10 Nisan 1863 (20 Şevval 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 691, 12 Nisan 1863 (23 Şevval 1279), 1.

¹⁴⁰ Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 13.

¹⁴¹ BOA, İ.HR, 200/11405, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279).

¹⁴² Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 9.

¹⁴³ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 9. Sultan'ın karaya çıkarken kullandığı kayığa yalnızca İsmail Paşa ve Fuad Paşa ile mi bindiği yoksa kayığın kendisi için hazırlanan kısmına Fuad Paşa ve İsmail Paşa ile oturup ve karşına Murad ve Reşid Efendileri mi aldığı konusunda dönemin kaynakları bir birliklilik göstermez; ancak ikinci senaryo için anlatılan hikaye şöyledir: Sultan Abdülaziz, İsmail Paşa'nın yatına geçtiğinde oturduğu yerde İsmail Paşa'nın makamının kendisinden daha aşağıda olduğunu görür ve bu durumun hoşuna gitmediğini Fuad Paşa'ya bildirir. Bu durumu düzeltmek için Sultan Abdülaziz, Fuad Paşa ve İsmail Paşa'nın karşısına Şehzadelerden Murad ve Reşad Efendiler oturtulur. (Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 9). Buna benzer bir hikâye de Ali Fuat Türk geldi'den iktibasla Ali Kemâlî tarafından aktarılır: Sultan Abdülaziz, Mısır'da at ile dolaşmaya çıktığında benzer atlar Fuad ve İsmail Paşa'lar içinde tahsis edilmiş ancak Fuad Paşa ata binmeyerek

padişahın seyahati boyunca kalacağı İskenderiye'deki İncir Sarayı'na (*Palais de Cap du Fig*)¹⁴⁴ doğru hareket eder.¹⁴⁵

Padişah saraya yaklaştığında Mısır donanmasıyla yabancı ülkelere ait gemiler bayraklarla donatılmış bir şekilde Sultan Abdülaziz ve maiyetini karşılar.¹⁴⁶ Ayrıca etrafta birikmiş olan halk “Padişahımız çok yaşa” sesleriyle Sultan Abdülaziz'in gelişini kutlar. Sultan Abdülaziz, dinlenmek için saraydaki odasına geçer. İsmail Paşa'ya bir murassa kılıç hediye ettikten sonra¹⁴⁷ dört beyaz atın çektiği bir faytonla öğleden sonra İskenderiye şehir meydanına doğru bir gezintiye çıkar. Çok sıkı tedbirler aldirmiş olan İsmail Paşa, fakir giyimli insanlar ile çocuk ve kadınların sokaklara çıkmasını yasaklar¹⁴⁸; ayrıca, padişahın geçeceği yol üzerinde belirli noktalara koyduğu bandoların çaldığı müzikle ahaliyi daha da coşturur¹⁴⁹ ve gece boyunca havai fişek gösterileri yapılır.¹⁵⁰ *The Times*, İstanbul'la karşılaştırdığı İskenderiye'nin geniş

Sultan Abdülaziz'in atının üzengisini tutmuştur bunun üzerine İsmail Paşa da, istemeyerek de olsa benzer şekilde hareket etmek zorunda kalmıştır (Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 22). Burada anlatılan iki hikayenin de doğru olup olmadığını bilmiyoruz ancak yukarıda anlatılan tablolara baktığımızda Sultan Abdülaziz ve maiyetinin İsmail Paşa'ya “ne olduğunu” değil “ne olması gerektiğini” hatırlatma çabası içinde olduğunu görüyoruz. Bana bu pasajları yorumlamamda yardım eden Prof. Dr. Ali Akyıldız ve Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye çok teşekkür ederim.

¹⁴⁴ Re'sü'ttîn sarayı dönemin İngilizce kaynaklarında Rassetine (*The Times*, nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9), Fransızca kaynaklarında ise Res-et-Tin (Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 28) olarak geçer.

¹⁴⁵ *The Times*, nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 13.

¹⁴⁶ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 27.

¹⁴⁷ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 28.

¹⁴⁸ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 10; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 14.

¹⁴⁹ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 37.

¹⁵⁰ *The Times*, nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9; *Tasvîr-i Efkar*, nr. 82, 9 Nisan 1863 (20 Şevval 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 320, 10 Nisan 1863 (20 Şevval 1279), 1. Bu günün bütüncül bir anlatısı için bkz. *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 332, 8 Mayıs 1863 (19 Zilkade 1279), 3,4; *Wochenblatt*, nr. 19, 6 Mayıs 1863, 117.

caddeleri, güzel evleri, düzgün yolları, yapılan kanalları ve geliştirilen ziraatıyla İstanbul'dan daha gelişmiş bir şehir olduğunu yazar.¹⁵¹

Ertesi gün öncelikle İsmail Paşa, Fuad Paşa ve Abro Paşa'nın liderlik ettiği Mısır'ın üst düzey idari ve askeri görevlileriyle görüşen Sultan Abdülaziz, ardından büyük devletlerin konsoloslarını huzuruna kabul eder. Ancak Süveyş Kanalı meselesinden dolayı katılmayan Fransız konsolosu¹⁵² *The Times*'a bu seyahatin Avrupa devletleri için çok tehlikeli olduğunu belirtir.¹⁵³ Fuad Paşa, padişahın Türkçe olarak yaptığı konuşmasını Fransızcaya çevirir.¹⁵⁴ Konsoloslara katılımları için teşekkür eden ve buraya gelme sebebinin İsmail Paşa'ya iyi dileklerini gösterip imparatorluğunun bu önemli parçasını incelemek olduğunu ifade eden Sultan Abdülaziz, tebaanın devlete bağlılığını sağlamlaştırmak için saadet ve refahını teminin devletin en önemli işi olduğunu; ülkedeki tarım ve ticaretin geliştirilmesi; Avrupa devletleriyle olan bağların güçlendirilmesi ve yabancı uyrukluların bu topraklardaki haklarının korunmasının imparatorluktaki birlikteliği daha da kuvvetlendireceğini ve İsmail Paşa'nın da bu idealleri takip ettiğini belirtir.¹⁵⁵ Ayrıca, Avrupalıların, Mısır gezisinin İsmail Paşa'nın Mısır'daki prestijini düşürdüğü yolundaki yorumları için de kendisinin buraya gelmesinin ve İsmail Paşa'ya gösterdiği muhabbetin onun Mısır halkı üzerindeki

¹⁵¹ *The Times* nr. 24589, 22 Nisan 1863,9.

¹⁵² BOA, İ.DUİT, 141/49 7 Mayıs 1863 (19 Zilkade 1279); *The Times*, nr.24553, 15 Nisan 1863, 1.

¹⁵³ *The Times*, nr. 24553, 15 Nisan 1863, 1.

¹⁵⁴ Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 41; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 11.

¹⁵⁵ *The Times*, nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 322, 15 Nisan 1863 (25 Şevval 1279), 1; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 41; M. Rifaat Bey M.A., *The Awakening of Modern Egypt* (Lahore: Premier Book House, 1964), 110.

otoritesini arttıracakını ifade eder.¹⁵⁶ Konuşmasında kullandığı “tebaanın saadet ve refahı” ibaresi, sürekli vurgulanan devletin bütünlüğünün korunması ve dolaylı olarak sıkça kullandığı tebaanın sadakatının sürdürmesi vurgusunun altının çizilmesi, hem padişahın gezi boyunca uğradığı yerlerdeki konuşmalarının “anahtar kelimeleri” olur hem de onun bir Tanzimat dönemi padişahı olduğunu bize hatırlatır.¹⁵⁷ Sultan Abdülaziz, 9 Nisan’da trenle Kahire’ye hareket etmeyi planlar.¹⁵⁸

Dönemin yazarlarının bildirdiğine göre, bu seyahat esnasında ilk defa trenle karşılaşan Sultan Abdülaziz büyük bir merakla lokomotif, vagonları, bunların çalışma usullerini ve bu kadar yük ve insanı nasıl bu kadar çabuk taşıyabildiğini sorar ve bilgiler alır;¹⁵⁹ ayrıca bir görevli padişahın bu tür sorularını cevaplamak amacıyla maiyetine verir.¹⁶⁰ Padişah Kahire’ye giderken yolu üzerinde bulunan Tantaya’daki Şeyh Seyyid Bedevi’nin türbesini de ziyaret etmişti.¹⁶¹

¹⁵⁶ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 12.

¹⁵⁷ Ali Akyıldız, “Tanzimat,” *DİA*, XL, 1-10. Ayrıca *The Times* Sultan Abdülaziz’in, Kavalalı Mehmed Ali Paşa zamanında keşfedilen Adalia’daki kömür madeni imtiyazını İsmail Paşa’ya verdiğini ve İsmail Paşa’nın da iki adamını kömür madeninin fizibilitesini çıkarmak için Adalia’ya gönderdiğini yazar. (*The Times*, nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9). *The Times*’ın Antalya’da 1837’de bulunan ve 1844’de bir nevi umutulan bu maden hakkında neden haber yaptığı ise cevaplanması gereken bir sorudur

¹⁵⁸ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1138, 12 Nisan 1863 (22 Şevval 1279), 1; *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 83, 12 Nisan 1863 (23 Şevval 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi* nr. 691, 12 Nisan 1863 (23 Şevval 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 321, 13 Nisan 1863 (23 Şevval 1279), 1; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak’a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, X, 89.

¹⁵⁹ *The Times*, nr. 245444, 28 Nisan 1863, 7; *Wochenblatt*, nr. 19, 6 Mayıs 1863, 117; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 49-50; Angelo Sammarco, *Historie de L’Egypte Moderne*, 42; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 12; M. Rifaat Bey *The Awakening of Modern Egypt*, 110; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz’in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 19. Ayrıca nezaretinin hazırladığı bir tercümede Sultan Abdülaziz’in trenle karşılaşmasını padişahın ülkesinde yapacağı imar faaliyetleri için teşvik edecek bir numune olarak tanımlar (BOA, İ.HR, 200/11405 6 Mayıs 1863/18 Zilkade 1279)

¹⁶⁰ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 50.

¹⁶¹ Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz’in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 20.

Akşam üzeri Kahire'ye gelen Sultan Abdülaziz için büyük şenlikler ve fener alayları düzenlenir ve İç Kale'ye (*citadel*) doğru giden yollar üzerinde toplanan halk padişahı görmek için büyük bir çaba gösterir.¹⁶² Sultan Abdülaziz İç Kale'de İsmail Paşa'yı mecidiye nişanıyla taltif¹⁶³ ve 10 Nisan'da Cuma selamlığını şehrin tek Cuma camisi olan¹⁶⁴ Mehmed Ali Camiinde icra eder; ardından Mehmed Ali Paşa'nın mezarına gidip İsmail Paşa'ya "büyük babanız ve burada yatan babanız kadar uzun yaşayasınız ve imparatorluğuma hizmet edesiniz" şeklinde duada bulunur.¹⁶⁵ İç Kale'de Kahire'nin önemli kişileriyle dini otoritelerini huzuruna kabul eder. Katolik reis-i ruhanisi Kahire'deki diğer dinleri temsilen toplantıya katılır. Sultan Abdülaziz katılan din adamlarına "insanların iyiliği için çalışmak kutsal bir görevdir ki bu kutsal görevin ifasında herkes kendi sorumlulukları ve imkânları ölçüsünde adeta yarışmalıdır"

¹⁶² Mısır'da yapılan şenliklerin hem dönemin yazılarında (Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 60, *Ceride-i Havâdis*, nr. 1138, 12 Nisan 1863 (22 Şevval 1279), 1) hem de ikincil kaynaklarda anlatıldığı kadar sesli ve tantanalı geçmediği bir başka argümandır. Alman konsolosunun verdiği bilgiye göre kutlamalar sessizlik içinde (*la silence de la population*) geçmişti (Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 13). Bu bilgi teyit edildiğinde durumun Alman konsolosun dediğine ve Douin'in desteklediğine yakın bir manzara çıkar (Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 19). Ahmed Cevdet Paşa Sultan Abdülaziz Kahire sokaklarından geçerken halkın Allahuekber diye bağırdıklarını ve bazı kişilerin Kuran'dan ayetler okuduklarını yazmıştır (Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20 haz. Cavid Baysun (Ankara, TTK, 1986), 264; M. Rifaat Bey *The Awakening of Modern Egypt* (Lahore: Premier Book House, 1964), 111). Dönemin Almanca matbuatında da padişahın bulunduğu ve geçtiği yerlerdeki kutlamaların tam bir ölüm sessizliği (*totenstill/totenstill*) içinde geçtiği belirtilir (*Wochenblatt*, no 19, 6 Mayıs 1863, 118.). Klasik Osmanlı teşrifat ve karşılama usullerine göre Sultanın derin bir sessizlik içinde karşılanıp ve Sultanın ve devletin ömrünün uzun olmasını dileyen belli tümcelerın sessiz biçimde tekrarlanması ve Sultanın usulca alkışlanmasıyla yapılır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı* (Ankara, TTK, 1945), 212-213; Abdülkadir Özcan, "Alkış," *DİA*, II, 470-71). Sultan Abdülaziz'in Kahire'deki karşılanışının Almanca matbuatında nasıl algılandığıyla ilgili numuneyi bana lütfeden Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye teşekkürü bir borç bilirim.

¹⁶³ Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 21; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 13; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 42.

¹⁶⁴ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 14. Kaynağın belirttiği Katolik Ruhani lider Bon Pastör Manastırının Baş Rahibi olmalıdır çünkü seyahatten sonra kendisine Sultan Abdülaziz tarafından bir atıye verilmiştir (BOA, İ.HR, 202/11557, 26 Ağustos 1863/11 Rebiülevvel 1280 ve BOA, HR.TO, 443/37, 6 Kasım 1863).

¹⁶⁵ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 14.

şeklinde hitapta bulunur.¹⁶⁶ O gece şehirde düzenlenen büyük havai fişek gösterilerinden¹⁶⁷ çok etkilenen Sultan Abdülaziz, bu gösteriyi hazırlayan ustalardan bir kaçının İstanbul'daki Tophane-i Amire'deki Fişekhane'ye gönderilmesini emreder.¹⁶⁸

11 Nisan'da İsmail Paşa'nın çocuklarını görüp, onların rütbelerini ferikliğe çıkaran¹⁶⁹ ve ardından Kahire'deki bazı kasırları gezerek oradaki önemli kişilere nişanlar ihsan eden¹⁷⁰ Sultan Abdülaziz, şehirde birkaç gün daha kalacağını ifade ile şehir sakinlerinin rahat uyuyabilmelerini sağlamak için akşamları düzenlenen havai fişek gösterilerinin durdurulmasını ister.¹⁷¹ 12 Nisan'da Bulak adasında ufak bir gezinti yapar; aynı günün akşamına doğru Fuad ve Halim Paşaların refakatinde Şubra'daki zirai üretim alanlarını gezip burada yapılan baraj hakkında bilgiler alır; ayrıca hem İsmail Paşa'nın çocuklarının hocası Mösyö Jacquelet hem de Mısır'ın önemli bankerlerinden

¹⁶⁶ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 14.

¹⁶⁷ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 335, 15 Mayıs 1863 (26 Zilkade 1279), 2-3, "Wochenblatt, nr. 19, 6 Mayıs 1863, 118.

¹⁶⁸ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 87. Fişekhaneye gönderilen askerlerin hikayesi ilginçtir: Mısır'dan getirilen bir binbaşı ve beş asker Tophaney-i Amire'ye verilmiştir ve maaşları bağlanmıştır (BOA, İ.DH, 510/34715 /23 Muharrem 1280 ve BOA, A.MKT.MHM 270/49, 20 Temmuz/3 Safer 1280). Neferlerin gelmesinden yaklaşık bir sene sonra neferlerin aileleri beş ay için giden neferlerin dokuz ay olmasına rağmen geri dönmedikleri ve neferlerin Mısır'da ikamet ailelerinin geçimlerini sağlayamadıklarını ve Sultan Abdülaziz'den neferleri Mısır'a göndermelerini istemişlerdir. Mesele ilk önce sadarete gelmiş ardından konunun araştırılması için Tophane Müşiri Halil Paşa'ya yazılmıştır. Halil Paşa, havai fişek yapımı için gelen bu neferlerin ilk dört ay gerekli teknikleri Osmanlı askerlerine öğrettiklerini ve kendilerine evlerine dönmeleri için müsaade buyrulduğunu ancak bu askerlerin fişekhaneden ayrılmak istemediklerini belirtmiştir. Bunun üzerine bu neferler tekrar Mısır'a gönderilmişlerdir. (BOA, İ.MTZ.(05), 19/773, 23 Nisan 1864/16 Zilkade 1280; BOA, A.MKT.MHM, 298/88, 28 Nisan 1863/21 Zilkade 1280).

¹⁶⁹ BOA, İ.MTZ(05).TAL, 2/91, 3 Haziran 1863 (16 Zilhicce 1279); BOA, MB.İ, 19/14, 4 Haziran 1863 (17 Zilhicce 1279); BOA, MB.İ, 19/51, 26 Temmuz 1863 (9 Safer 1280). Ayrıca bkz. Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 14.

¹⁷⁰ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 335, 15 Mayıs 1863 (26 Zilkade 1279), 2-3.

¹⁷¹ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 94-5.

olan Mösyö Oppenheim ile görüşüp onlara atıye ve ihsanlarda bulunur.¹⁷² 13 Nisan'da Bulak'a giden Sultan Abdülaziz Mösyö Mariette'nin başında bulunduğu müzeyi gezdikten sonra buradaki sanayi işletmelerini ve fabrikaları inceler. Daha sonra İmam Hüseyin Camii'ni ziyaret edip oradaki meşayih ile hademelere ihsanlarda bulunur. Günün sonunda vapurla Kasr el-Nil'e doğru giderken yolunun üzerindeki Saidiye barajını¹⁷³ denetleyip yemeğini Kasr el-Nil'de yer.¹⁷⁴

14 Nisan'da Teti, Sakkara ve Mariette piramitlerini görmeye giden Sultan Abdülaziz'in yanında bu muhteşem yapılar hakkında bilgi vermesi için Mösyö Mariette de vardı. Kimi zaman atla kimi zaman eşekle kimi zaman da yürüyerek seyahat eden Sultan Abdülaziz, yeni bulunan piramitlerden olan Mariette Piramitini detaylı bir biçimde inceler ve yemeğini Giza Piramitlerinin yanında yedikten¹⁷⁵ sonra El-Ezher'i ziyaret eder.¹⁷⁶ Nispeten programı daha hafif olan 15 Nisan'da Hamsin ve Cezire'deki saraylara gider.¹⁷⁷ 16 Nisan'da Seyyide Zeyneb Camii'ni ziyaret eden¹⁷⁸ Sultan Abdülaziz, İskenderiye'ye dönerken yine tren yolunu kullanır ve daha sonra

¹⁷² *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 335, 15 Mayıs 1863 (26 Zilkade 1279), 2; *The Times*, nr. 24544, 28 Nisan 1863, 7; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 98,99; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 15. Mösyö Oppenheim'a verilen atiyeler için bkz. BOA, MB, 98/38, 1863 (1279); BOA, MB.İ, 18/63, 9 Nisan 1863 (20 Şevval 1279); BOA, İ.(MTZ).TAL, 2/91, 3 Haziran 1863 (16 Z 1279).

¹⁷³ *The Times*, nr. 24544, 28 Nisan 1863,7.

¹⁷⁴ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 335, 15 Mayıs 1863 (26 Zilkade 1279), 2-3; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 100,136,137; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 15; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 30.

¹⁷⁵ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 337, 20 Mayıs 1863 (1 Zilhicce 1279), 2, 3; *The Times*, nr. 24544, 28 Nisan 1863, 7; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*,141-142; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 15; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 42.

¹⁷⁶ *Wochenblatt*, nr. 19, 6 Mayıs 1863, 118.

¹⁷⁷ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*,156; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 15-16.

¹⁷⁸ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 337, 20 Mayıs 1863 (1 Zilhicce 1279), 2,3.

İskenderiye’de Cuma selâmlığını icra edip İzmir’e gitmek üzere yola çıkmayı kararlaştırır.¹⁷⁹

17 Nisan’da Cuma selâmlığı için büyük bir tören hazırlanır. Mısır’ın idari ve askeri erkânı Cuma selâmlığı için toplanır. Padişah Cuma selâmlığında sade bir elbise giymeyi tercih eder.¹⁸⁰ M. Gardey’e göre pantolon, tunik ve paltosuna Mecidiye ve Osmanlı nişanlarını takacağı ince kırmızı bir kenarlık takılan¹⁸¹ padişah değerli takı kullanmamıştı. Selâmlıkta Mısır hanedanının bütün üyeleri hazır bulunur. Padişah, Cuma selâmlığının ardından İsmail Paşa’ya “özeniniz ve çabalarınız sayesinde Mısır halkı her geçen gün daha çok refah ve mutluluk içinde olacaktır. Mısır’dan memnun kaldım ve şartlar ne olursa olsun elim onun değerli yöneticisinin üzerinde olacaktır” diye iltifat eder.¹⁸² İsmail Paşa’nın hediyesi olan hayvanlar gemilere yüklenir¹⁸³; ardından *Feyz-i Cihad* gemisine binmesiyle padişah ve maiyeti Mısır’dan ayrılır.¹⁸⁴

Sultan Abdülaziz Mısır’da kaldığı süre boyunca gayet cömert davranır; Fransız konsolosunun yazdığına göre, Mısır’ın farklı yerlerinde yaklaşık 500.000 kuruş

¹⁷⁹ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 610, 15 Nisan 1863 (26 Şevval 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 323, 17 Nisan 1863 (27 Şevval 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr.692,19 Nisan 1863 (1 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 324,19 Nisan 1863 (29 Şevval 1279), 1; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1139, 20 Nisan 1863 (Gurre-i Zilkade 1279), 1; *The Times*, nr. 24544, 28 Nisan 1863,7. Sultan Abdülaziz’in Mısır’dan sonra İzmir’e uğrayacağı haberi ilk olarak *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*’te çıkmıştır (*Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 611, 16 Nisan 1863 (27 Şevval 1279), 1.); Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz’in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 36.

¹⁸⁰ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 166; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédivé İsmail*, 16.

¹⁸¹ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 166-7.

¹⁸² Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 168; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédivé İsmail*, 17.

¹⁸³ Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédivé İsmail*, 17; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis* nr. 616, 23 Nisan 1863 (5 Zilkade 1279), 1.

¹⁸⁴ Angelo Sammarco, *Historie de L’Egypte Moderne*, 41.

civarında parayı din adamlarına, hastanelere ve eğitime bağışlar; ayrıca Mısır valisinin annesi ve üç kadınına toplam 3.000.000 kuruş ihsan edip valinin annesi olan Valide Paşa'ya birinci dereceden Osmânî nişanı;¹⁸⁵ Mısır ricaline de pek çok nişan ve atiyeler verir.¹⁸⁶

Padişahın Dönüş Yolculuğu

17 Nisan'da Mısır'dan ayrılan Sultan Abdülaziz, Rodos adasının önünden geçerken büyük şenlikler yapılır. 20 Nisan gecesi İzmir'e gelen *Feyz-i Cihad*, diğer gemileri bekler ve 21 Nisan sabahı İzmir'e giriş yapar.¹⁸⁷ İzmir Limanı'nda İtalya donanmasından bir korvet, Avusturya donanmasından Nevada ve Fransız donanmasından Zenobie isimli korvetler ile bir İngiliz gemisi sıra halinde dizilerek Sultan Abdülaziz'i karşılarlar. Ayrıca, sahilde İzmir Valisi Ahmed Paşa, askeri ve idari erkân, İzmir'in müteberanı, Müslim ve gayrimüslim ahalinin ruhani reisleri, mektep öğrencileri ve küçük öbekler halindeki ahali padişahı karşılamak için sahilde birikir. Bir gece öncesinden dükkânlar açılıp şehirde kutlamalar başlar; halk padişahı sevinçle karşılar.¹⁸⁸ *The Times* derdini padişaha anlatmaya çalışan halkın gösterdiği hürmeti

¹⁸⁵ The Times, nr. 24544, 28 Nisan 1863, 7; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 17; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 78.

¹⁸⁶ BOA, İ.MTZ.(05).TAL, 2/91, 3 Haziran 1863 (16 Zilhicce 1279); BOA, A.MKT.MHM, 265/98, 11 Haziran 1863 (24 Zilhicce 1279); *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 338, 21 Mayıs 1863 (3 Zilhicce 1279), 2,3.

¹⁸⁷ Şehzadelerin bulunduğu gemilerin geç gelmesi için bkz. *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1-2. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in İzmir'e gelmesi için bkz. *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 613, 20 Nisan 1863 (2 Zilkade 1279), 1; *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 86, 22 Nisan 1863 (4 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 325, 22 Nisan 1863 (3 Zilkade 1279), 1; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 616, 23 Nisan 1863 (5 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 693, 26 Nisan 1863 (8 Zilkade 1279), 1.

¹⁸⁸ *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 613, 20 Nisan 1863 (2 Zilkade 1279), 1; *Tasvîr-i Efkâr*, nr.86, 22 Nisan 1863 (4 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 325, 22 Nisan 1863 (3 Zilkade 1279), 1; nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 1. Aslında, dönemin kaynaklarına baktığımızda önümüzde iki farklı tablo vardır. Birinci ve genellikle tekrar edilen tablo şöyledir: İzmir'e girdiğinde şehirde gürültülü bir karşılama Sultan Abdülaziz'i bekler. Herkes ona

ifade etmek için onu klasik bir hükümdar olarak değil, o dönemin anayasal bir hükümdarı olarak resmeder.¹⁸⁹ Sultan Abdülaziz dinlendikten sonra yapılan İzmir-Aydın Demiryolunu teftiş etmek için Ayasoluğ'a doğru yola çıkar.¹⁹⁰ Demiryolunu teftiş ederken¹⁹¹ buradaki işçiler bu ziyaretin bir nişanesi olarak padişah'tan bir parça harcı demiryoluna dökmesi için ricada bulunur ve bu istek Fuad Paşa tarafından yerine getirilir.¹⁹² Sultan Abdülaziz İzmir'e döndükten sonra da şenlikler devam eder.¹⁹³

Padişah, 22 Nisan günü İzmir'deki dini liderlerle konsolosları vapurda kabul eder. İzmir'deki Fransız Konsolosu Kont Bentivoglio'nun¹⁹⁴ ruhani reisler ile sefirler

“padişahım çok yaşa veya vive le sultan ” diye bağırır. Hatta *The Times* bu durumu gayr-i Müslim ahalinin daha kalpten ve coşkulu sevinci olarak yorumlarken, Müslüman ahalinin daha sessiz olduğunu yazacaktır (*The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6) ve bu görüş bazı hem dönemin Osmanlı tarihçileri (*contemporary*) tarafından (Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât, 58 ve Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, 263-264)-Ahmet Cevdet Paşa'nın Ma'rûzât ve *Tezâkir*'de Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinin Mısır kısmıyla İzmir kısmını bir düşündüğü unutulmamalıdır - hem de günümüz tarihçileri (*modern*) tarafından desteklenir (Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 43; Kemal Beydilli “İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul,” *Osmanlı İstanbul'u: II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*'nin içinde, Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan (haz.) (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), 51). Ancak, Sultan Abdülaziz'in seyahatini gün-be-gün müşahade eden M. Gardey halkın “Maşallah... Sefa geldin..., Allah bağışlasın! Çok yaşa! Allah seni yolladı! Hoşgeldin! Allah seni korusun! Sana uzun ömürler versin gibi dileklerle padişahı uğurladıklarını söyleyecektir ki (Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 219-220.) bu durum yukarıda bahsettiğimiz klasik dönemdeki karşılama töreniyle benzerdir. O nedenle burada şöyle bir çıkarım da bulabiliriz: Sultan Abdülaziz'in geçtiği mahallere göre anlatım değişiyor diyebiliriz. Yani Sultan Abdülaziz gayr-i Müslim mahallerinden (*European counterparts*) geçerken o dönemin Avrupa'sındaki usullere göre karşılar, Müslüman mahallelerinden geçerken Sultan Abdülaziz bir klasik dönem hükümdarı gibi algılanır. Diğer taraftan şunu da belirtmeliyiz, aşağıda da anlatacağımız gibi, Sultan Abdülaziz'in İzmir programı daha çok gayr-i Müslim ahalinin olduğu yerlerde olduğundan dolayı dönemi müşahade edenlerin böyle bir anlatıyı benimsemiş olmaları doğaldır.

¹⁸⁹ *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6.

¹⁹⁰ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 613, 20 Nisan 1863 (2 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 2.

¹⁹¹ Sultan Abdülaziz İzmir'de bulunan demiryolu komiseri Miralay Reşad Bey'e 2. rütbeden bir Mecidiye Nişanı ihsan eder (BOA, MB.İ, 19/51, 7 Ağustos 1863/21 Safer 1280).

¹⁹² *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1-2; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 229; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 45.

¹⁹³ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 229-230.

¹⁹⁴ *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6.

adına yaptığı konuşmanın ardından padişah davetlilere hitap eder. Konuşmasını, konsolosları huzurunda görmekten duyduğu memnuniyet, ülkedeki ziraat, ticaret ve endüstrinin geliştirilmesi için sarf edilen çabalar ve diğer devletlerin tebaalarının ülkede mutlu bir şekilde yaşadığı esasları üzerine temellendiren¹⁹⁵ Sultan Abdülaziz, tebaanın eşitliğinin sağlanması ve halkın refah seviyesinin artırılmasının imparatorluk için esas olduğunu, İzmir'in tıpkı Mısır gibi ticari olarak büyük bir gelişme gösterdiğini ve bunun da İzmir'deki yerli ve yabancı tüccarların kaynaşmasından anlaşıldığını belirtir. Ayrıca, İzmir'in tarım alanında büyük gelişmeler gösterdiğini, şehirdeki pamuk ziraatı denemelerinin takdire şayan olduğunu ve İzmir halkının kendisine gösterdiği sevgiden çok memnun kaldığını ifade ile konuşmasına son verir.¹⁹⁶ Daha sonra bu konuşmayı basıp Londra sefiri Kostaki Musurus Paşa'ya gönderen Âli Paşa, notunda, “padişahın ülkenin gelişimi ve refahı ve tebaanın eşitliği konusundaki fikirlerini belirtme konusunda azami çaba gösteriniz” diye yazdıktan sonra bu konuşmanın önemli kişilere okutulup görüşlerinin alınmasını talep eder.¹⁹⁷ Sultan Abdülaziz'in Mısır'da ve İzmir'de yaptığı konuşmalar 1839'daki Tanzimat Fermanı'yla 1856'daki Islahat Fermanı'nın maddeleriyle ve bunun yanında Tanzimat döneminin devlet politikası olan Osmanlılık¹⁹⁸ anlayışıyla da uyum içindeydi.

¹⁹⁵ Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 46.

¹⁹⁶ BOA, HR.SFR. (3), 77/5, 7 Mayıs 1863; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 331, 6 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 3,4; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1-2; *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 2; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 47-48-49; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 237-239.

¹⁹⁷ BOA, HR.SFR. (3), 77/5, 7 Mayıs 1863.

¹⁹⁸ Azmi Özcan, “Osmanlılık,” *DİA*, XXXIII, 485-487; M. Şükrü Hanioğlu, “Osmanlılık,” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul, İletişim Yayınları, 1985), V, 1389-1393.

23 Nisan günü Birunabad'a, yani Bornova'ya giden ve burada ahali tarafından coşkuyla karşılanan¹⁹⁹ Sultan Abdülaziz, İngiltere'nin ticari ilişkilerini İzmir'de en geniş noktaya getirmeye çalışan ve İzmir'in önemli tüccarlarından olan William Whittall'un²⁰⁰ evine konuk olur²⁰¹ ve burada İzmir valisine birinci dereceden bir kıta Osmânî Nişanı takdim eder.²⁰² Ardından gittiği İzmirli Ermeni tüccarlardan olan Yosef Bey'in evinde büyük bir sevgi ve muhabbetle karşılanır.²⁰³ Ayrıca, burada bulunan Rum milleti kocabaşısına da beşinci rütbeden Mecidiye Nişanı ihsan eder.²⁰⁴ *Peyk-i Zafer* kalyonunda İzmir'in önemli kişileriyle konsoloslarının katıldığı kırk kişilik bir davet verilir.²⁰⁵ Sıcak bir ortamda devam eden davette, Fransız donanmasına bağlı *Zenobie* firkateyni ile *Mouette* adlı gemilerin²⁰⁶ padişahın İzmir'e gelişi sebebiyle selâmlama

¹⁹⁹ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 243.

²⁰⁰ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul, Bilim Yayınları, 1977), 32; Sir Henry F. Woods, *Forty Seven Years Under the Ensigns of Great Bratain and Turkey*, (London, Hutchinson & Co. Paternoster Row, 1924), II, 68-70. Bu bigileri kullanımına sunan Mesut Sayan'a teşekkür ederim. Sultan Abdülaziz William Whittall'a dördüncü dereceden bir Mecidiye Nişanı ihsan etmiştir (BOA, MB.İ, 19/51, 7 Ağustos 1863/21 Safer 1280), *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 623, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279), 3.

²⁰¹ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz* 244; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 2; *The Times* nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6.

²⁰² *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279) 1-2.

²⁰³ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 244; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 2.

²⁰⁴ İ.HR, 201/11457, 3 Temmuz 1863(16 Muharrem 1280).

²⁰⁵ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz* 247; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 2; *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6. *Tercümân-ı Ahvâl*'e göre bu sayı 45 kişidir (nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 3).

²⁰⁶ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 623, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279), 3.

atışı yaptığı ve atışları çok beğenen Sultan Abdülaziz'in bundan sonra selâmlama atışlarının bu şekilde yapılmasını istediği belirtilir.²⁰⁷

24 Nisan'da ise İzmir'deki Hisar Camii'nde Cuma selâmlığını²⁰⁸ icra eden Sultan Abdülaziz, daha sonra şerefine yapılan at yarışlarını izler. Yarışlardan sonra Kont Bentivoglio'ya iyi cins bir at hediye eder;²⁰⁹ İzmir'deki Latin Başpiskoposuna kiliselerini kurmaları için 500.00 kuruş bağışlar.²¹⁰ Ayrıca, İzmir'de bulunan devlet kurumlarıyla camilerin yenilenmesine ve fakirlere destek olan kurumlara yardım için 345.000 kuruş bağış yapar. Gayrimüslimlerin hastane ve kiliselerinin onarımları için 120.000, Rum cemaatine 80.000, Ermeni cemaatine 65.000, Yahudi cemaatine 40.000 ve Protestanlara 15.000 kuruş yardımda bulunur. Yine demiryolu çalışanları için 100.000, yarış düzenleyen kulübe 20.000; İzmir valisine 150.000²¹¹ ve İzmir'deki fukara halka 600.000 kuruş bağışlar;²¹² İzmir'in yıllık tahsisatını da arttırma sözü verir.²¹³ Daha sonra Mösyö Baltacı'nın evinde konaklayıp dinlenen²¹⁴ Sultan Abdülaziz'in son gecesinde de şehirde kutlamalar devam eder.

²⁰⁷ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 247. Sultan Abdülaziz yapılan selamlama atışlarını beğenmiş olmalı ki hem karşılamaya katılan İtalyan gemilerinin hem de Fransız gemilerinin amirallerine 4. rütbeden birer kıta Osmani nişanı ihsan buyurmuştur (BOA, MB.İ, 19/51, 7 Ağustos 1863/21 Safer 1280; BOA, HR.TO, 162/56, 18 Ekim 1863)

²⁰⁸ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 249; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 2.

²⁰⁹ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 2; *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 252.

²¹⁰ *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6; *Tercümân-ı Ahvâl*, Nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 3. *Tercümân-ı Ahvâl* bu miktarı 50.000 olarak gösterir (Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 78).

²¹¹ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 250.

²¹² *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²¹³ *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6

Sultan Abdülaziz ve maiyeti, 25 Nisan günü halkın sevgi ve sadakat gösterileriyle²¹⁵ resmi bir tören olmadan İzmir'den ayrılıp Çanakkale ve Gelibolu'ya doğru yola çıkar.²¹⁶

İzmir'den Çanakkale ve Gelibolu'ya (26 Nisan 1863 – 29 Nisan 1863)

26 Nisan günü Midilli adasına uğrayarak orada yapılan şenlikleri izleyen²¹⁷ ve geceyi burada geçiren Sultan Abdülaziz, 28 Nisan sabahı ulaştığı Çanakkale'de de halkın sevgi gösterileriyle karşılaşır ve burada birkaç gün kalıp bölgede teftişler yapmayı tasarlar.²¹⁸ Çanakkale'de hükümet konağında yediği yemeğin ardından istihkâmlarda bulunan topları ve konulan barut oranlarını inceler.²¹⁹ Daha sonra Çanakkale'deki ileri gelenler, askerler ve konsolosları huzuruna kabul eder;²²⁰ ayrıca, gayrimüslim mekteplerine,

²¹⁴ Sultan Abdülaziz Mösyö Baltacı ve kardeşine 4. rütbeden birer Mecidiye Nişanı ihsan etmişti (BOA, MB.İ, 19/51, 7 Ağustos 1863/21 Safer 1280), ayrıca İzmir'de verilen nişanların imaline verilen emir için bkz. (BOA, A.MKT.MHM, 266/48, 16 Haziran 1863/29 Zilhicce 1279, BOA, A.MKT.MHM, 267/15, 25 Haziran 1863/8 Muharrem 1280 ve BOA, MB.İ, 18/199, 7 Mayıs (19 Zilkade 1279); *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 623, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279), 3, *The Times*, nr.24555, 11 Mayıs 1863, 6; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 2; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 3; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 252,253.

²¹⁵ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 625, 9 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²¹⁶ *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 2; nr. 616, 23 Nisan 1863 (5 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 326, 24 Nisan 1863 (5 Zilkade 1279), 1; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 617, 25 Nisan 1863 (7 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 693, 26 Nisan 1863 (8 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 3; nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 1.

²¹⁷ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 622, 5 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 3.

²¹⁸ *Cerîde-i Havâdis*, nr.1140, 27 Nisan 1863 (8 Zilkade 1279), 1; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 617, 27 Nisan 1863 (9 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 327, 27 Nisan 1863 (8 Zilkade 1279), 1; nr. 327, 27 Nisan 1863 (8 Zilkade 1279), 1; *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 88, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 620, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1-2; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 328, 29 Nisan 1863 (10 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 694, 3 Mayıs 1863 (15 Zilkade 279), 1; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 55.

²¹⁹ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 622, 5 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 3; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 54; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 288.

²²⁰ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 622, 5 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 3.

fukaralarına ve hastanelerine 17.000; Müslüman mekteplerine, ulema ve şeyhlerine de 15.000 kuruş ihsan eder.²²¹

Çanakkale'deki teftişlerini tamamlayıp ve *Feyz-i Cihad* gemisiyle Gelibolu'ya geçen Sultan Abdülaziz geceyi gemide geçirir²²² ve 29 Nisan sabahı gittiği hükümet konağında biraz dinlendikten sonra faytonlarla Gelibolu'daki Gazi Süleyman Paşa Türbesiyle Bolayır'daki Yazıcızade Türbesini ziyaret eder.²²³ Ayrıca Süleyman Paşa Türbesi'nin tamiri için emir verir.²²⁴ Rodos'ta meydana gelen depremde zarar görenlere çadır ve giyecek yardımı yapan ve bunları *Tuna* isimli gemiyle Rodos'a gönderen²²⁵ Sultan Abdülaziz, hem Çanakkale'de hem de Gelibolu'da bulunan önemli kişilere nişanlar dağıtıktan sonra²²⁶ Gelibolu'dan hareket edip²²⁷ 30 Nisan'da Büyüka'da ulaşır.²²⁸

²²¹ BOA, İ.DH, 506/34476, 16 Mayıs 1863(28 Zilkade 1279).

²²² *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 622, 5 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 4.

²²³ *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 88, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 617, 27 Nisan 1863 (9 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 328, 29 Nisan 1863 (10 Zilkade 1279), 1; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 621, 30 Nisan 1863 (12 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 694, 3 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 622, 5 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 4; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 694, 3 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 58; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 296.

²²⁴ Süleyman Paşa'nın türbesinin hem içi düzenlenmiş hem de dışı tamir edilmişti. Bunun için harcanan toplam bedel 55.000 kuruştı (BOA, HH.İ, 38/42, 5 Kasım 1280/22 Cemaziyelevvel 1280 ve BOA, İ.DH, 514/34995, 6 Ekim 1863/22 R 1280).

²²⁵ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 622, 5 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 3; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 302.

²²⁶ BOA, İ.DH, 507/34557, 30 Mayıs 1863 (12 Zilhicce 1279); BOA, A.MKT.MHM, 266/81, 21 Haziran 1863 (4 Muharrem 1280).

²²⁷ Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati sırasında Gelibolu'ya da uğraması yöre ahalisi tarafından mutlulukla karşılanmıştır (BOA, İ.DH, 508/34580, 9 Haziran 1863/22 Zilhicce 1279). Bu sevinçe gösterilen memnuniyet ve Çanakkale'de ve Gelibolu'da ihsan olan atıye için bkz. BOA, A.MKT.MHM, 266/32, 16 Haziran 1863 (29 Z 1279); 267/52, 28 Haziran 1863 (11 Muharrem 1280).

²²⁸ *Takvîm-i Vekayi*, nr. 694, 3 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

İstanbul'a Dönüş

Padişahın dönüş haberini alan İstanbul'daki devlet erkânı ve ahali büyük bir hazırlık içindeydi. Sultan Abdülaziz'i görme ve uğrama olasılığı olan her yerde kutlama ve şenlik hazırlıkları yapılır; karşılama töreninin Mısır'daki şenlikleri geçmesi planlanır.²²⁹ Sokaklar kandillerle donatılırken, cadde ve yollar avize ve defne dallarıyla,²³⁰ Dersaadet ve Galata yangın kuleleri de avize ve kandillerle süslenir.²³¹ Bâbiâli'nin üst katındaki bir daire ile Meclis-i Vâlâ dairesinin yanındaki açıklığa büyük bir “*Padişahım Çok Yaşa*” ışıklı yazısı asılır.²³² İstanbul'daki seferethaneler de kandillerle duvarlarını donatır; bütün Beyoğlu²³³, Bab-ı Seraskeri ve Bab-ı Fetva'nın pencereleri de kandillerle süslenir; bu süslemeler esnasında camilerdeki kandiller bile kullanılır. Hatta İstanbul'da defne dallarının buketi 15 kuruşa kadar alıcı bulur. Halk “*Yaşasın Padişahımız*” yazılı Türkçe ve Fransızca levhalar hazırlar; Kapalıçarşı'daki esnaf da 15.000 kuruş harcayarak çarşayı mum ve kandillerle donatır.²³⁴ Padişahı top atışlarıyla karşılamak amacıyla 150 top Fenerbahçe'den Üsküdar'a; Zeytinburnu'ndan Dolmabahçe'ye²³⁵

²²⁹ *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 88, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 328, 29 Nisan 1863 (10 Zilkade 1279), 1.

²³⁰ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 3; *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 88, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 328, 29 Nisan 1863 (10 Zilkade 1279), 1; nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

²³¹ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 329, 1 Mayıs 1863 (12 Zilkade 1279), 3; nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

²³² *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1; Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 342,343.

²³³ *The Times*, nr. 24560, 16 Mayıs 1863, 11.

²³⁴ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, 265.

²³⁵ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

kadar şehrin değişik yerlerine yerleştirilir.²³⁶ Şirket-i Hayriye padişahı Büyüka-
civarlarında karşılamak için isteyenleri 20 kuruşa taşıma kararı alır; ayrıca halk pazarcı
kayıklarıyla padişahı karşılamaya hazırlanır.²³⁷

Vükelâ heyeti *Kılıç Ali* isimli vapurla Çekmece önlerinde Sultan Abdülaziz'i
karşılayıp²³⁸ hep birlikte Zeytinburnu yönüne doğru harekete geçilir.²³⁹ Gemiler
Yedikule civarına geldiğinde atılmaya başlayan toplar padişaha Dolmabahçe sarayına
kadar eşlik eder.²⁴⁰ Üsküdar, Eyüp ve Galata'da Müslim ve gayrimüslim ahalinin
yanında mektep çocukları da "*Padişahım çok yaşa*" diye bağırır²⁴¹ ve Üsküdar'da
toplanan askeri erkân da aynı heyecanla şenliğe katılır.²⁴² *Feyz-i Cihad* vapuru Tophane
önlerine doğru yaklaştığında rıhtımda toplanan tüccar gemileri ve Tophane'de saat
kulesinin önünde bulunan konsoloslar ve halk Sultan Abdülaziz'i karşılar.²⁴³ Sultan
Abdülaziz vükelayla birlikte ahaliyi selamlar²⁴⁴ ve "*seyahatimden memnunum sizden
memnunum, yaptığınız karşılama ile kalbimi sevinçle dolduran milletime kavuşmaktan*

²³⁶ *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 88, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 328, 29 Nisan 1863 (10 Zilkade 1279); *Takvîm-i Vekayi*, nr. 694, 3 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

²³⁷ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 694, 3 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

²³⁸ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1; Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 315.

²³⁹ *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 88, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁴⁰ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁴¹ *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 88, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 328, 29 Nisan 1863 (10 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 694, 3 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁴² *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

²⁴³ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁴⁴ BOA, A.M, 26/17, 2 Mayıs 1863 (14 Zilkade 1279); HR.SFR(3), 76/28, 3 Mayıs 1863.

bahtiyarım”²⁴⁵ şeklinde hissiyatını ifade ettikten sonra Nusretiye Camiinde Cuma selamlığını eda edip²⁴⁶ top atışları eşliğinde Dolmabahçe Sarayı’na geçer.²⁴⁷ Aynı günün akşamı Mecidiye Kışlası’na giderek buradaki askerleri denetler.²⁴⁸ Teşrif sırasında, imparatorluğu canı pahasına koruyan Osmanlı ordusundaki her neferi ve subayı kendi oğlu gibi gördüğünü bu sebeple Yusuf İzzeddin Efendi’yi kara ordusunun (berri) birinci şeshane taburuna, diğer oğlu Mahmud Celaleddin Efendi’yi de bahriyeye kaydettirdiğini açıklayıp kayıtlarını yaptırır.²⁴⁹ Askeri erkân da Sultan Abdülaziz’in kendilerini bu şekilde görmesinden duydukları mutluluğu ifade eder.²⁵⁰ Valide Sultan ise oğlunun dönüşü şerefine namlularının üzerinde padişahın tuğrası ile “Valide Sultan” yazısı kazınmış olan 3.000 adet şeshane tüfeği yaptırarak birinci şeshane taburuna

²⁴⁵ Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz’in Mısır ve Avrupa Seyahati*, 60; Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 326.

²⁴⁶ *Takvîm-i Vekayi*, nr. 694, 3 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1. Top atışları üç gün boyunca devam eder (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863/21 Zilkade 1279), 1), Mösyö Gardey selamlığın Tophane Camisinde yapılacağını söyler (*Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz*, 324).

²⁴⁷ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

²⁴⁸ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁴⁹ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 623, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279), 1; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1142, 11 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 695 10 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 1-2. Yaşı küçük ufak olmasına rağmen Yusuf İzzeddin Efendi’yi önünde hızlı bir kariyer bekleyecekti. Bu konudaki ayrıntılı bilgiler için bkz. Ali Akyıldız, “Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz’in Yusuf İzzeddin Efendi’yi Veliyaht Yapma Çabaları,” *Deutsch-Türkische Begegnungen- Türk Alman Tesadüfleri- Festschrift Für Kemal Beydilli-Kemal Beydilli’ye Armağan*’ın içinde, Hedda Riendl-Kiel, Seyfi Kenan (haz), (Berlin: Bonner Islamstudien-Verlag, 2013); Blanchard Jerold (ed.), *Egypt under Ismail Pacha: Being Some Chapters of Contemporary History* (London, Samuel Tinsley & Co., 1879), 48.

²⁵⁰ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 623, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279), 1; nr. 623, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279), 2; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 695 10 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 1-2.

bağışlar. Bu hareketten etkilenen vükelâ da 3.000 şeşhane tüfeği yaptırıp Tophane-i Amire'ye hediye eder.²⁵¹

Ertesi gün (2 Mayıs) aralarında en yaşlısı olan İngiltere'nin İstanbul elçisi Sir Henry Bulwer'in başkanlığındaki²⁵² yabancı ülke sefirleri, Sultan Abdülaziz'e 'hoş geldiniz' ziyaretinde bulunurlar.²⁵³ Mısır seyahatiyle ilgili düşünce ve izlenimlerini paylaşan padişah, ziyaret ettiği yerlerdeki ahalinin gösterdiği sadakat ve sevgiden hoşnut kaldığına, imparatorluktaki her sınıfın saadet ve refahını sağlamanın en önemli görevi olduğuna ve bu ilkelerin gerçekleşebilmesi için tebaanın sadakatının gerekliliğine vurgu yaparak seyahati boyunca kendisini yalnız bırakmayan konsololar nezdinde Avrupa devletlerine de teşekkürlerini belirtir.²⁵⁴ Elçi davetinden ötürü o gün yapılacak şenlikleri iptal ettiren²⁵⁵ Sultan Abdülaziz askeri erkânı da kabul eder.²⁵⁶

İstanbul'da eğlenceler özellikle Dersaadet, Eyüp, Galata, Üsküdar²⁵⁷ ve Beyoğlu'nda yoğunlaşır.²⁵⁸ Sefir kabulleri yüzünden durdurulmuş olan eğlenceler ertesi gün kaldığı yerden devam eder. Cuma ve Pazar geceleri Kapalıçarşı'nın açılmasına izin

²⁵¹ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr.695 10 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 2; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 333, 11 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 1; *Tasvîr-i Efkâr*, nr.92, 13 Mayıs 1863 (25 Zilkade 1279),1; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 334, 13 Mayıs 1863 (24 Zilkade 1279), 1; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1142, 11 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 1.

²⁵² *Times*, nr. 24560, 16 Mayıs 1863, 11.

²⁵³ *Times*, nr. 24560, 16 Mayıs 1863, 11; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁵⁴ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 331, 6 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr.695 10 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 1; *The Times*, nr. 24560, 16 Mayıs 1863, 11; *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 90, 7 Mayıs 1863 (19 Zilkade 1279), 1; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁵⁵ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1; *The Times*, nr. 24560, 16 Mayıs 1863, 11.

²⁵⁶ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁵⁷ *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 88, 29 Nisan 1863 (11 Zilkade 1279), 1.

²⁵⁸ *The Times* nr. 24560, 16 Mayıs 1863, 11.

verilir; padişah 3 Mayıs Pazar gecesi Bab-ı Seraskeri'ye giderek teftişlerde bulunur.²⁵⁹ Çakmakçılar Yokuşu, Mısır Çarşısı, Asmaaltı, Hasırcılar ve Hasır Çarşı'da da eğlenceler düzenlenir;²⁶⁰ padişah ertesi günü Beyoğlu'nu teftiş eder.²⁶¹ Caddeleri ve pencereleri doldurmuş olan halk Sultan Abdülaziz ve maiyetini selamlar; geçtiği yolların üzerine çiçekler döker ve Katolik, Rum ve Ermeni kiliseleri kutlamalara aktif biçimde katılır.²⁶² Sultan Abdülaziz ve maiyeti Beyoğlu'nda İngiliz Konsolosluğu'nun önünden Galata'ya inerek Tophane üzerinden Dolmabahçe sarayına döner.²⁶³ Bazı Giritli tüccarlar şenlikler boyunca dükkânlarında indirimde giderler.²⁶⁴ Şenlikler boyunca bir kötü olayın meydana gelmediğinden;²⁶⁵ görevli üniforması giyen bazı şahısların bir takım hırsızlık olaylarına karıştıkları anlaşıyor.²⁶⁶ Sultan Abdülaziz, 5 Mayıs Salı günü Kağıthane kasrında vükelâyı kabul eder.²⁶⁷ İstanbul ahalisi kutlamaların sonunda hem tamamlamasını ve hem de yaklaşmakta olan cülus yıldönümünü tebrik için padişaha 1047 imzalı bir dilekçe verir.²⁶⁸

²⁵⁹ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 330, 4 Mayıs 1863 (15 Zilkade 1279), 1.

²⁶⁰ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁶¹ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1

²⁶² *The Times*, nr. 24560, 16 Mayıs 1863, 11.

²⁶³ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁶⁴ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1.

²⁶⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, 265.

²⁶⁶ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 623, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279), 2.

²⁶⁷ *Takvîm-i Vekayi*, nr. 695 10 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 2.

²⁶⁸ *Takvîm-i Vekayi*, nr. 697, 24 Mayıs 1863 (6 Zilhicce 1279), 1, *Cerîde-i Havâdis* Nr. 1144, 25 Mayıs (6 Zilhicce 1279), 1.

Sultan Abdülaziz de Rum mektebine 7.500 ve Ermeni mektebine ise 8.000 kuruş bağışlar.²⁶⁹ Pertevniyal Valide Sultan ise, tıpkı şeyhane taburuna yaptığı bağış gibi, Sultan Abdülaziz'in İstanbul'a gelmesinden duyduğu memnuniyetten dolayı yaklaşık 42.000 kuruşu maarif nezaretine göndererek bu paranın Müslim ve gayrimüslim öğrencilere taksimini talep eder.²⁷⁰ Ayrıca Galata köprüsü de, Sultan Abdülaziz'in İstanbul'a dönmesi şerefine trafiğe açılır.²⁷¹

Sultan Abdülaziz, *The Times*'ın yaklaşık bir ay önce tahmin ettiği gibi,²⁷² Mısır seyahatinin ardından sadarete getirdiği Fuad Paşa'dan ıslahatları sürdürmesini, ülkenin zenginliklerini arttırmasını ve her sınıf tebaanın saadet ve refahının sağlayacak tedbirleri almasını talep eder.²⁷³

Sultan Abdülaziz gidiş geliş yol süresi de dâhil olmak üzere yaklaşık bir ay sürmüş olan Mısır seyahatiyle ülkesindeki üç büyük toprak parçasını gezip burada teftişlerde bulunmasının yanında 1863'ün Ocak ayından beri Avrupa devletlerinin tartışma konusu haline gelmiş olan Mısır'ın geleceği hususunda tek söz sahibinin Osmanlı İmparatorluğu olduğunu Avrupa devletlerine göstermeye çalışır. İsmail Paşa'ya da artık ilişkilerin dedesinin zamanındaki gibi olmayacağı mesajını vermeye ve Mehmed Ali Paşa döneminden beri hissedilen Kahire-İstanbul arasındaki gerginliğin bitmesi gerektiğini göstermeye gayret eder. Ayrıca, gezi boyunca yaptığı konuşmalar dikkate alındığında padişahın tam bir Tanzimat hükümdarı gibi davrandığını ve

²⁶⁹ *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 332, 8 Mayıs 1863 (19 Zilkade 1279), 1.

²⁷⁰ *Takvîm-i Vekayi*, nr. 695, 11 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 2.

²⁷¹ Necdet Sakaoglu, *Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı* (İstanbul, Oğlak Yayınları, 2004) 457-458.

²⁷² *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6.

²⁷³ BOA, İ.DH, 508/34615, 2 Haziran 1863 (15 Zilhicce 1279).

Tanzimat'ın ilkelerini benimseme ve benimsetme yolunda önemli adımlar attığını görürüz.

Üçüncü Bölüm

Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahatinin Sonuçları

Yaklaşık bir ay devam eden Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinin sonuçları, birincisi, seyahatin iç ve dış matbuattaki yankıları, Hariciye Nezareti'nin geziyi takip şekli ve seyahatin ve padişahın amaçlarının büyük devletler tarafından nasıl algılandığı; ikinci olarak ise seyahatle bağlantılı olarak Süveyş Kanalı'na eklemenecek olan tatlı su kanallarının yapımı için padişahın onayının alınması için yürütülen görüşmeler açısından ele alınabilir. Yukarıda bahsedilen iki durum aşağıda ayrıntılarıyla incelenecektir.

Seyahatten Sonraki Yankılar

Önceki bölümde de incelendiği gibi, İstanbul'da çıkan gazetelerin Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatini gün gün okuyucularına aktarmaları, yani seyahatin tasvirî anlatısıyla yetinmeleri, İstanbul matbuatının ortak yanı olarak görülebilir. Bazı gazeteler Mısır gazetelerinde çıkan seyahatle ilgili bir takım yazıları da sayfalarına taşımışlardı. Dolayısıyla seyahatle ilgili birçok detay basın sayesinde elde edilebilir. Ayrıca, seyahatin hicri tarihi olan 1279 ebcedli nazım şeklinde seyahati anlatan eserler de gazete sütunlarında yer almaktadır.²⁷⁴ Bunun yanında bazı devlet görevlileri de seyahat için tarihler düşer ve bu kişiler daha sonra hükümet tarafından ödüllendirilir.²⁷⁵

²⁷⁴ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, nr. 622, 5 Mayıs 1863 (17 Zilkade 1279), 1-4; nr. 623, 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279), 2; nr. 625, 9 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 2-4; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1141, 10 Mayıs 1863 (21 Zilkade 1279), 1; nr. 1144, 25 Mayıs (6 Zilhicce 1279), 1; *Takvîm-i Vekayi*, nr. 695 10 Mayıs 1863 (22 Zilkade 1279), 3; *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 338, 21 Mayıs 1863 (3 Zilhicce 1279), 2.

²⁷⁵ BOA, A.MKT.MHM, 264/70 25 Mayıs 1863 (7 Zilhicce 1279); 266/43 16 Haziran 1863 (29 Zilhicce 1863); BOA, MB, 98/24, 1863 (1279).

Bu önemli seyahati izlemekle olan yabancı basın, okuyucularına çok değişik ayrıntılar da aktarır. Padişahın uğradığı yerlerin haberleri hazırlanırken, yerli ve yabancı basın arasındaki önemli bir fark göze çarpar. Osmanlı basını, biraz da Tanzimat ve Islahat Fermanlarının yarattığı ideolojik atmosfere uygun olarak uğranılan yerler arasındaki etnik ve dini farklılıkları vurgulamazken, yabancı basın, haberlerini bu tür ayrımlara dikkat çekerek hazırlar. Bu nedenle padişahın hangi yerlerde klasik bir şekilde karşılandığını, hangi yerlerde yeni usulde karşılamalar yapıldığını anlayabiliriz.

Seyahatle ilgili haber ve değerlendirmeleri kendi hükümetlerinin politikalarına uygun ve onların nokta-i nazarından ele alan yabancı basın, hem hükümetlerinin bu seyahat hakkında neler düşündüğünün ipuçlarının hem de seyahatin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hakkındaki öngörülerinin işaretlerini verir. Mesela, *The Times* seyahati benzer ifadelerle iki defa (biri seyahatin İzmir, diğeri İstanbul kısmında) değerlendirir. Bu değerlendirmelerde, seyahatle beraber padişaha atfettiği mağrurluk ve dikbaşlılık; vükelâ ile görevlilere atfettiği hoşgörüsüzlük ve ilgisizlik imajı, Sultan Abdülaziz tarafından Mısır'da ve İzmir'de konsoloslara halka yapılan ve liberal fikirler taşıyan konuşmalarının ardından silinip gider. *The Times*'a göre Sultan Abdülaziz reformlarla ülkesinin çehresini değiştirmeye çalışacaktır; ancak, değişim, kesinlikle hızlı olmamalıdır. İlk yapılması gereken şey, devlet içindeki dengelerin korunması olmalı²⁷⁶ ve zaman içerisinde yönetim sistemine iyi bir organizasyon ve zamanlama fikriyatı getirilmeliydi. Gazete, kafasındaki bu fikirleri gerçekleştirmek için padişahın yanında Âli ve Fuad Paşa gibi önemli devlet adamlarının olduğunu belirtir; ülkede adli, mali ve

²⁷⁶ Burada dengeyle kastedilen aslında 1856 Paris Antlaşması'yla beraber oluşturulan ve çok hassas dengeler üzerine kurulu Avrupa uyumudur ki *The Times* seyahatten önce sürekli olarak Rusya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuz bölgeleri olan Balkan topraklarındaki huzursuzlukların oluşturulan bütün dengeleri değiştireceğinden korkar (nr. 24523, 9 Nisan 1863, 7).

askeri reformların gerçekleştirilmesi, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki eşitliğe daha fazla özen gösterilmesi ve eyaletlerdeki usulsüzlüklerin azaltılmasıyla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa sisteminde hak ettiği yeri alacağı yorumunu yapar.²⁷⁷

Padişahın, Mısır'daki refah seviyesinin yüksekliğine ve üretimin bolluğuna şahit olduğunu ve gördüklerini kendi reform politikalarına yansıtacağını belirten *Wochenblatt* isimli Alman gazetesi, Mısır'ın yabancı sakinlerinin Mısır'a getirdiği kültürün, ki gazete bu kültürü Almanların getirdiğini iddia eder, Sultan Abdülaziz'i etkilediğini ve bu keşifle birlikte onun Avrupa kültür dairesinin kaynaklarını kullanmak amacıyla ülkesinin insanlarını bu fikirlere teşvik edeceğini yazar.²⁷⁸

Bu iki örnekten de anlaşılacağı üzere, Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati öncesinde Avrupa kamuoyunda Osmanlı İmparatorluğu hakkında mevcut olumsuz fikirler, Sultan Abdülaziz ve maiyetinin çabalarıyla birlikte kısmen de olsa olumluya dönmüş; Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili gelecekte olması muhtemel ilişkileri için umutlanmışlardı.

Aşağıda da izah edileceği gibi, Avrupa devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu arasında tartışılan Mısır sorununu günü gününe takip eden ve seyahatin Avrupa matbuatında nasıl akisler uyandırdığını görmek için o dönemdeki gazeteleri yakından takip eden Hariciye Nezareti, Bâbîâli'yi yabancı basının yayınladığı makaleler hakkında bilgilendirip önemli gördüğü makaleleri tercüme eder. 22 Nisan 1863 tarihinde *The Times*'de yayımlanan makaleyi ²⁷⁹ ilginç kılan, çevirmenin makalenin tümünü

²⁷⁷ *The Times*, nr. 24555, 11 Mayıs 1863, 6; nr. 24560, 16 Mayıs 1863, 11.

²⁷⁸ *Wochenblatt*, nr. 19, 6 Mayıs 1863, 118.

²⁷⁹ *The Times*, nr. 24589, 22 Nisan 1863, 9.

çevirmemiş olması ve belli noktaları seçip çevirdiği pasajların arasına Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki Mısır politikasına uygun cümleleri yerleştirmesiydi. Aslında, birinci bölümde anlatılmaya çalışılan İngiltere, Fransa ve Osmanlı arasında Mısır meselesi hakkında Ocak ayından beri süregelen mütalaaları da bir anlamda özetleyen tercümede, İsmail Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na "metbû" bir vali olduğu tesbiti yapıldıktan sonra, seyahat, II. Mahmud döneminden beri yapılan memleket gezileri bağlamında değerlendirilir; hatta bunun için Sultan Abdülmecid'in Bahr-i Sefid adalarına yaptığı ziyaret örnek olarak verilir.²⁸⁰ Belgeye göre, seyahatin diğer bir anlamı da, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu idaresinde olduğunu hem Mısır halkına hem de büyük devletlerin konsoloslarına göstermekti.

The Times'in haberinde olmayıp çeviride yer alan diğer bir konu da, 1840-1860 yılları arasındaki Mısır'ın modernleşmesi hikâyesidir. Çeviriye göre, 1830'ların ortasından itibaren Kahire-İstanbul arasında ilişkilerin gerilmesini fırsat bilen Fransa²⁸¹, Mehmed Ali Paşa ile ondan sonra gelen valilere yaklaşıp bu durumdan istifade etmeye çalışır; Fransa ile Kahire arasındaki bu ilişkiler Mısır'da gelişmeyi sağlar. Sultan Abdülmecid, ortaya çıkan yabancı müdahalesine kadar bu statükoyu Osmanlı Devleti lehine çevirmek için bazı girişimlerde bulunur; ancak, bu sorunların kesin çözümü Sultan Abdülaziz'in ziyaretiyle gerçekleşir.

²⁸⁰ Padişahların memleket gezilerini ve bu gezilerin ayrıntıları için bkz, Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri" *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırmaları Merkezi, 1991), 361-379; Darin Stephanov, "Sultan Abdulmecid's 1846 Tour of Rumelia and the Trope of Love," *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies*, (44, 2014), 475-502; Yunus Özger, "Sultan Abdülmecid'in Cezayir-i Bahr-i Sefid Gezisi (1 Haziran 1850-24 Haziran 1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (193, 2014), 121-145.

²⁸¹ Osmanlı hariciyesinin Mısır üzerine hazırladığı bir raporda Mehmed Ali Paşa'nın Fransızları "örnek" alarak bu tür isyanlara kalkıştığını belirtir (Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları, 2015), 352) ki bu küçük çeviride bile Hariciye Nezareti'nin zihninde hala o dönemde yaşanan olayların ne kadar canlı olduğunu görürüz.

The Times'in makale tercümesine sokuşturulan son konu ise, Mısır'ın ticari gelişimiyle ilgilidir. Çeviriye göre, Mısır'ın insan kaynağının zenginliği ve Süveyş Kanalı Kumpanyası'nın Süveyş Kanalı'nı açmasının yaratacağı olumlu ticari havayla ve İngiliz ticaret gemilerinin Mısır bölgesini aktif biçimde kullanmasıyla birlikte, Mısır yönetiminde ve ticaretinde doğrudan, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari durumunda da dolaylı olarak olumlu gelişmeler gözlenecekti. Yukarıda da belirtildiği gibi, basit bir gazete çevirisi gibi duran bu metin detaylı bir biçimde incelendiğinde belgenin hem o gazetede ki çeviriyi hem de Osmanlı merkez bürokrasisini uzun zamandır meşgul eden bir olayın ayrıntılarını ihtiva ettiği görülür. Bunun yanında belgede Osmanlı Mısırının geleceği ile ilgili tahminler de yer alır.²⁸²

Yukarıda anlatılmaya çalışılan iki metne baktığımızda çeviri metninin Osmanlı'nın o dönemde kendi içindeki Mısır meselesini nasıl gördüğünü de öğrenebiliriz. Bunun yanında şöyle bir olasılıkta araştıracının karşına çıkar: Osmanlı arşivinde bulunan gazete çevirilerinin orijinal nüshalarıyla karşılaştırılması bize hem Osmanlı hariciyesinin hem dönemin yabancı matbuatını dikkatli bir şekilde takip ettiğini hem de gerektiğinde çevrilere o olay hakkında Osmanlı bürokrasisinin görüşlerini de yansıttığını kanıtlar. Bu tarz örneklerin çoğaltılması Osmanlı hariciyesinin çeviri politikasının da hangi temeller üzerinde geliştiğini bize gösterir.

Hariciye Nezareti, Sultan Abdülaziz'in İzmir'de konsoloslara hitaben yaptığı konuşmayı, Londra, Paris ve Torino sefaretleri aracılığıyla bu ülkelerin dışişleri bakanlarına aktarır. Nitekim Kostaki Musurus Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı John Russell'a, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletlerin tüccarlarına ve tebaasına

²⁸² BOA, HR.SFR.(3), 79/11, 23 Nisan 1863; BOA, İ.HR, 200/11405, 6 Mayıs 1863, (18 Zilkade 1279).

uygun ortamı sağlayacağını belirtir. İmparatorluğun gayrimüslim tebaasına gösterdiği bu ilgiden memnun olduklarını belirten Russell ise, bu tür reformlarla Osmanlı Devleti'nin daha büyük ilerlemeler kaydedeceğini ifade eder.²⁸³

Paris sefareti maslahatgüzarı Artin Bey, Fransa Dışışleri Bakanı Eduard Drouyn de Lhyus'a padişahın İzmir'de ve İstanbul'da sefirlere hitaben yaptığı iki konuşmayı sunduktan sonra imparatorluğun gayrimüslim tüccar ve tebaaya verdiği önemden ve reformlarla beraber yaşanacak olan gelişmelerden bahseder. Bu konuşmanın büyük tesirleri olacağını belirten Lhyus, İzmir nutkunu, *la France*; İstanbul nutkunu ise, *la Nation* gazetelerinde yayınlatacağını söyler. Artin Bey, ayrıca, seyahatin etkilerinin daha geniş bir çevrede duyulmasını sağlamak amacıyla Fransa'daki birkaç gazeteye Osmanlı İmparatorluğu hakkında olumlu yazılar yazdırır.

Torino Sefiri Rüstem Bey, İtalya Dışışleri Bakanı Emilio Marquis Visconti-Venosta'ya imparatorlukta gayrimüslim tebaa ve tüccarlara verilen önemden bahseder; ayrıca, Sultan Abdülaziz'in İzmir nutkunu okur. Bu seyahatin hem kendi ülkelerinde hem de Avrupa'da olumlu tesirler yarattığını belirten İtalya dışışleri bakanı, hükümdarların kendi ülkelerini gezmesinin ülkenin gelişimi için çok önemli olduğunu ifade eder.²⁸⁴

Avrupa'daki büyük devletlerle seyahatle ilgili bilgilerin yanında imparatorluğun genel politikasıyla ilgili bilgiler de paylaşılır; Petersburg sefaretinde ise Sultan Abdülaziz'in İstanbul'a dönüşü vesilesiyle bir ziyafet ve balo tertip edilir. 300 kişilik bu etkinliğe Rus devlet adamlarının yanında Petersburg'daki yabancı sefirler de katılır ve

²⁸³ BOA, HR.TO, 55/51, 25 Haziran 1863 (8 Muharrem 1280); BOA, İ.HR, 201/11447, 11 Temmuz 1863 (24 Muharrem 1280).

²⁸⁴ BOA, İ.HR, 201/11447, 11 Temmuz 1863 (24 Muharrem 1280).

etkinliğin balo kısmı sabaha kadar devam eder. Petersburg sefirine göre bu etkinliğin en önemli olayı Prens Gorçakof'un geç saatlere kadar bu baloda kalması olup eğer bu etkinlik önceki sene yapılsaydı katılım 50-60 kişiyi geçmeyecek olmasındı.²⁸⁵

Görüldüğü gibi, Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinin bütün ayrıntılarını büyük devletlerle paylaşan Osmanlı hariciyesi, imparatorluğun devletler nezdindeki imajını daha da güçlendirmeye gayret eder. Tercüme Odası'nın genişlemesi ve görevlerinin artmasıyla 1836'da kurulan Hariciye Nezareti'nin 30 yıl içerisinde hem bundan önceki kadroları ve mevcut birikiminin profesyonelce kullanıldığını yukarıdaki örneklerden görebiliriz.

Netice itibariyle Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati Osmanlı basınında ve yabancı matbuatta büyük bir yankı uyandırır. Dönemin gazeteleri geziyle ilgili deskriptif bir anlatı vermelerinin yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki konumu ile ilgili çeşitli yorumlarda bulunurlar. Hariciye Nezareti, padişahın İzmir'de ve İstanbul'da konsoloslara yaptığı konuşmaları yeni politikalar üretmek için kullanır ve dönemin dışişleri bakanlarına imparatorluğun politikalarını anlatma fırsatı bulur.

Sultan Abdülaziz'in Süveyş Kanalı'nı Onaylaması²⁸⁶

Süveyş Kanalı kumpanyasıyla olan problemlerin seyahatten önceki kısmını birinci bölümde anlatmaya çalıştık. Sultan Abdülaziz'in Mısır'ı seyahatinden sonra Süveyş

²⁸⁵ BOA, İ.HR, 201/11465, 5 Temmuz 1863 (19 Muharrem 1280).

²⁸⁶ Bu alt bölüm boyunca okuyucu Süveyş Kanalı meselesinde okuyucu sürekli angaryanın lağıvı, tatlı su kanalları çevresindeki arazilerin Kumpanya tarafından terki tartışmalarına şahit olacaktır. Fransa veya Kumpanyanın her hareketinde ya Bâbîâli ya da İngiltere bu iki mesele üzerinden taraflardan birini eleştirecektir. Olaylardaki bağlantıların kopmaması amacıyla, tekrar riskini de göze alarak, her meselenin sonucunda tarafların nelere itiraz ettiklerini veya eleştirdiklerini yazmayı tercih ettim. Bütün tez boyunca anlaşılacağı gibi angarya meselesi İngiltere'nin angarya meselesinin üstünde bu kadar çok durmasının sebebi ise angaryanın lağıvıyla beraber kumpanyanın 60.000 işçiye ücret ödeyemeyeceği ve bundan dolayı kanal inşaatının duracağı düşüncesiydi.

Kanalı'nın yapımının onaylanması için Süveyş Kanalı Kumpanyası'yla birçok tartışma yaşanır. Bu tartışmaların daha satılabilir zeminlerde oturması için Süveyş Kanalı Kumpanyası'nın 1854 yılından beri yaşadıklarını kısaca anlatmakta fayda vardır.

1854 yılından beri Süveyş Kanalı ile ilgili metinlerde geçen ve Ferdinand de Lesseps'in destekleriyle kurulan Süveyş Kanalı Kumpanyası 1854 yılında Said Paşa'dan Süveyş Kanalı'nın yapımının ilk imtiyazını alır. 1856 yılında Said Paşa kumpanyaya daha geniş kapsamlı bir imtiyaz metni hazırlar.²⁸⁷ 1856 ile 1859 yılları arasında Bâbîâli'den herhangi olumlu bir cevap alamayan Süveyş Kanalı Kumpanyası ve de Lesseps ilk önce kanalın hisselerini satışa çıkarır²⁸⁸ ve 1859 yılında kanalın hafriyatına başlar.²⁸⁹ Esasında kanal için yapılan imtiyaz sözleşmelerinin padişahın

²⁸⁷ Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne: Depuis Mohammed Ali Jusqu'à L'Occupation Britannique (1801-1882) D'Après Les Documents Originaux Egyptiens et Etrangers Tome III Le Règne Du Khédive İsmail de 1863 à 1875* (Kahire: Société Royale de Géographie d'Egypte, 1937), 41 ; George Edgar-Bonnet, *Ferdinand de Lesseps: Le Diplomate Le Créateur de Suez* (Paris: Librairie Plon, 1951). Bu kanalın temellerinin nasıl atıldığının İngiliz gözünden anlatısı için bkz. John Marlove, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations 1800-1953* (New York: Praeger, 1954), 63-68. Osmanlı Hariciyesi tarafından "Mısır Meselesi" başlığı altında hazırlanan bir raporda Said Paşa'nın Ferdinand de Lesseps'e verilen kumpanya kurma imtiyazını 3 Teşrinisani 1854'e, kanalın yapımı için ise yap-işlet-devret usulü esas alınarak verilen 99 yıllık imtiyazı ise 5 Kânunisani 1856 senesine ve kanalın yapımının başladığı zamanı 1879 yılı olarak tarihler (Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun (ed), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, 366,367). 1854 ve 1856 yılında imzalanan kontrat metinleri için bkz. R. H. Graveson, *The Suez Canal: A Selection of Documents relating to the International Status of the Suez Canal and the Suez Canal Company (November 30, 1854-July 26, 1956)* (London, The Society of Comparative Legislation and International Law, 1956), 1-31

²⁸⁸ De Lesseps kanal için her biri 500 frank ve toplam değeri 200.000.000 frank olan toplam 400.000 hisse hazırlar ve bu hisseleri eşit biçimde dağıtmaya çalışır. Ancak, büyük devletlerin tüccarları bu riskli yatırıma girmezler. Satışa sunulduktan sonra hisselerin 177.642 adedi satılmaz. Satılmayan hisseler Said Paşa ve de Lesseps arasında sorun yaratmasına rağmen bu hisseler İsmail Paşa döneminde satın alınacaktır.(Joseph A. Obieta, *The International Status of the Suez Canal* (Netherlands, The Hague Martinus Nijhoff, 1970), 7; Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal: Its Past, Its Present and Future* (London, Oxford University Press, 1939), 22). Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki kanal inşaatının finanse edilmesi hem kanal yöneticileri için hem de Mısır valileri için büyük sorunlar oluşturur. Hatta bazı finansal krizlerde kanal planı değişir (D. A. Farnie, *East and West of Suez: The Suez Canal in History* (Oxford, Clarendon Press, 1969), 56).

²⁸⁹ Angelo Sammarco, *Histoire de L'Egypte Moderne*, 49; Joseph A. Obieta, *The International Status*, 6. Bir görüşe göre De Lesseps kazılara İstanbul'daki Fransız elçisi, Mısır'daki Fransız konsolosu ve İngiltere'nin onayıyla başlar. Aslında İngiltere'nin bu onayına neden olan olay ise 1858 yılında Said Paşa ve İngiltere arasında imzalanan posta anlaşmasıydı (D. A. Farnie, *East and West of Suez*, 56-7).

onayı olmadan geçerli olmayacağı maddesi her iki imtiyaz maddesi için de mevcuttu.²⁹⁰

1863'e kadar Süveyş Kanalı inşaatı bazen durarak bazen ilerleyerek devam etmiş ancak bu belirsizlikler içerisinde 1863'e gelmişti.

Bâbiâli, padişah Mısır seyahatine çıkmadan birkaç gün önce Süveyş Kanalı'nın durumuyla ilgili Paris ve Londra sefirleri aracılığıyla büyük devletlere bir tahrirat gönderir.²⁹¹ Padişahın seyahati öncesinde Süveyş Kanalı meselesinin ne durumda olduğuna dair olan bu belgede, İsmail Paşa dönemine kadar Süveyş Kanalı meselesinde herhangi bir çözüme ulaşılamadığı ve şirketin, Said Paşa döneminde padişahın izni olmaksızın ve imparatorluk hukukuna riayet etmeksizin işçi toplamaya ve kanalın yapımına başladığı belirtilir; Çanakkale ve İstanbul boğazlarının haiz olduğu ehemmiyete sahip olacak bu kanala uluslararası bir mutabakat olmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nun onay vermesinin beklenemeyeceği tesbiti yapılır. İsmail Paşa, valiliğe getirilmesinin ardından Bâbiâli'ye sorunun çözümü için başvurur; ancak, Bâbiâli, iki konu çözümlenmeden kanal inşaatına izin vermeyeceğini açıklar. Birincisi, kanal için işçi sağlamada kullanılan angarya usulüdür. Zira, kanal inşaatı için her ay

²⁹⁰ R. H. Graveson, *The Suez Canal*, 4, 10.

²⁹¹ 1863 Nisan'ında yazılıp Fransa ve Londra sefirlerine gönderilen orijinal metni değil, Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nın hazırladığı suretine ulaşabildik. Bu metnin gözden kaçmasının en büyük nedeni suretin başlığı atılırken boş bırakılan tarih kısmının doldurulmamış olmasıdır. Başlık şöyledir: "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeden [Boşluk] Paris ve Londra Sefirlerine Yazılan Tahriratın Suret-i Tercümesidir". Arşiv görevlileri bu belgeyi 31 Aralık 1863 Mayıs tarihlemişlerdir (BOA, HR.TO, 488/31, 31 Aralık 1863). Haziran ve Temmuz aylarındaki Süveyş Kanalıyla ilgili belgelerde bu belgeye fazlaca atıf görürüz, yalnız bu atıflarda bu belgeyle ilgili değişik tarihlemeler mevcuttur. Bu belgenin tam tarihinin aralığını şu şekilde belirleyebiliriz: 2 Nisan'da İstanbul'da hazırlanan metin (HR.SFR.(4), 54/7, 2 Ağustos 1863) 6 Nisan 1863'te Paris'e ulaşır (BOA, İ.DUİT, 141/51, 21 Temmuz 1863 (4 Safer 1280); 9 Nisan ve 10 Nisan 1863 tarihlerinde büyük devletlerin sefirlerine gönderilir (BOA, İ.DUİT, 141/50, 2 Temmuz 1863/15 Muharrem 1280; BOA, HR.SFR.(4), 54/7, 2 Ağustos 1863). Bu metnin ikincil kaynaklardaki yansıması için bkz. A. Farnie, *East and West of Suez*, 68; Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal: Its Past, Its Present and Future* (London, Oxford University Press, 1939), 26; K. Bell, "British Policy towards the Construction of the Suez Canal, 1859-65", *Transactions of the Royal Historical Society*, vol.15 (1965), 138; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne: Depuis Mohammed Ali Jusqu'à L'Occupation Britannique (1801-1882): D'Après Les Documents Originaux Egyptien et Etranger Tome III Le Regne du Khedive Ismail de 1863 à 1875* (Caire, Société Royale de Géographie D'Egypte, 1937), 62.

20.000'i çalışan, 20.000'i gelen ve 20.000'i de evlerine giden olmak üzere toplam 60.000²⁹² kişinin gerekmesinin Mısır'ın ticari ve zirai gelişimini etkileyeceği ve Tanzimat'la birlikte kaldırılan angarya usulünün Mısır'ın gelişimine ket vuracağı gerekçesiyle bu usulün bütünüyle ortadan kaldırılması istenir. Bâbîâli'nin karşı olduğu ikinci konu ise, kumpanyanın 1856'da elde ettiği tatlı su kanalı çevresindeki arazileri istediği gibi kullanma imtiyazıydı. Bâbîâli, sözkonusu imtiyazın bu toprakların zamanla yabancıların eline geçmesine hizmet edeceği konusundaki endişelerini ortaya koyar.

Bâbîâli, Süveyş Kanalı Kumpanyası'nın 1856 imtiyazıyla elde ettiği tatlı su kanalları çevresindeki arazileri terk etmesi gerektiğini söyler. Bu arazilerde yasal olarak varlığını sürdürdüğünü belirten kumpanya, eğer bu durum gerçekleşirse büyük zarara uğrayacağını ve zararının da Osmanlı İmparatorluğu tarafından ödenmesi gerektiğini söyler. Bunun üzerine Bâbîâli'de Abbas ve Said Paşa döneminde alınan imtiyazların hiçbirisine onay vermediğini, bundan dolayı da kumpanyanın herhangi bir hak talep edemeyeceğini büyük devletlere gönderdiği notada bildirir. Belgenin sonunda İsmail Paşa'nın ve kumpanyanın zikredilen meseleler üzerine anlaşmaları halinde Bâbîâli'nin bütün süreci yeniden düşüneceği ifade edilir.²⁹³ Sultan Abdülaziz, bu değerlendirmelerin ardından Mısır seyahatine çıkar. Padişahın İstanbul'a dönüşünden sonra daha da ateşlenen Süveyş Kanalı tartışmalarına Ağustos ayında nihai şekil verilir.

Paris Elçisi Cemil Paşa'nın 6 Mayıs'ta Mabeyn'e gönderdiği yazıda padişahın seyahatinden sonra Süveyş Kanalı meselesinin durumuyla ilgili değerlendirmeler de

²⁹² 60.000 amele ihtiyacı pek çok kaynaktan geçer bkz. Pierre Crabitès, *İsmail, The Malignant Khedive* (London: Routledge, 1933), 48; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 52,53; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail, Tome Premier: Les Premières Années Du Règne 1863-1867, Publications Spéciales Sous Les Auspices de Sa Majesté Fouad 1er* (Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1933), 37.

²⁹³ BOA, HR.TO, 488/31, 31 Aralık 1863.

vardır. Cemil Paşa'yla görüşen Fransa Dışışleri Bakanı, angarya usulünün bütünüyle ortadan kaldırılması fikrini desteklediklerini; Süveyş kanalıyla ilişkilendirilen angarya mevzuu padişahın seyahatinden önce Sir Henry Bulwer tarafından ortaya atıldıysa da, şirketin kanal inşaatında çalışan işçilere ücretlerini ödemesinden dolayı bu durumun angarya olarak adlandırılmaması gerektiğini belirtir; tatlısu kanallarının yanındaki arazilerin Süveyş Kanalı Kumpanyası'nın elinden alınması konusunda ise İsmail Paşa ile şirketin yeni bir anlaşma yapmalarının gerekliliğinden bahseder; bu iki sorunun çözümünden de önemli olan meselenin Sultan Abdülaziz'in kanalın yapımını onaylaması olduğunu ifade eder. Cemil Paşa da Osmanlı İmparatorluğu'nun hukukuna zarar gelmeden bu sorunların bir an önce çözülmesi beklentisini bakana iletir.²⁹⁴

16 Mayıs'ta Avam Kamarası'nda Mısır sorunu üzerine açıklamalar yapan Lord Palmerston, Osmanlı yönetiminin imparatorluğun genelinde ve özellikle Süveyş Kanalı yapımında angarya usulünü kaldırmak istemesindeki kararlılığını takdire şayan bulduğunu, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne bu konuda en etkin desteği vereceğini, bu gayretinin padişahın Mısır üzerindeki egemenliğini daha da pekiştireceğini ve ülkenin bütünlüğünü koruma politikasına fayda sağlayacağını açıklar.²⁹⁵ İngiliz Dışışleri Bakanı Lord Russell da benzer bir konuşma yaparak İngiltere'nin angarya meselesinde Bâbîâli'nin en büyük destekçisi olduğunu vurgular.²⁹⁶ Padişahın seyahatinden sonra Mısır'a bir gezi düzenleyen ve gördüğü ilgiden memnun olduğunu belirten Napolyon Josphe Charles Paul Bonaparte, görüştüğü de Lesseps'e insanlık için büyük bir eser inşa

²⁹⁴ BOA, HR.TO, 73/42 6 Mayıs 1863 (18 Zilkade 1279); BOA, MB, 97/94, 9 Mayıs 1279 (21 Zilkade 1279).

²⁹⁵ BOA, HR.SFR.(3), 77/20, 16 Mayıs 1863; BOA, HR.TO, 55/48, 9 Haziran 1863 (22 Zilhicce 1279).

²⁹⁶ BOA, HR.SFR.(3), 75/32, 1863.

etmekte olduğunu ve kendisinin bizatihi bu kanala destek vereceğini söyler.²⁹⁷

Napolyon Joseph Charles Paul Bonaparte, daha sonra İsmail Paşa ile Halim Paşa'ya *Légion d'honneur* nişanı takdim eder.²⁹⁸

The Times, İsmail Paşa ve Nubar Paşa'nın desteğiyle Nil, Kızıldeniz ve Akdeniz arasında gemilerle hafif yük taşıyacak ve yıllık %6 kâr sağlayacak bir şirketin kurulduğunu yazar; ayrıca, Nubar Paşa ile Mısır'daki banker ve tüccarların desteklediği Yukarı Mısır, Sudan ve Kızıldeniz'de bulunan kaynakları daha aktif biçimde değerlendirmek üzere bir başka şirket daha açılır. Mısır valiliğine atandıktan sonra konsoloslara Mısır'ın doğal kaynaklarından yararlanmak için her türlü girişimi yapacağını söyleyen İsmail Paşa'nın bu tür şirketlere izin vermesi kendi politikasını kararlılıkla sürdürdüğünü de gösterir. Gazete, İsmail Paşa'nın vali olarak atanmasıyla Mısır'ın eski valiler döneminde yapılanlarla kıyaslanmayacak biçimde ticaret ve endüstriyel imkânlarını arttırdığını belirtir.²⁹⁹

İsmail Paşa, Napolyon Joseph Charles Paul Bonaparte'in Mısır'dan ayrılmasından sonra Mayısın sonunda Süveyş Kanalı sorununu çözmek amacıyla İstanbul'a gönderdiği Nubar Paşa, İsmail Paşa'nın arzını Sultan Abdülaziz'e sunar. Valiliğe atandığı tarihten itibaren Süveyş Kanalı'nın yapımıyla ilgili şirkete herhangi bir söz vermediğini ve Bâbiâli ile büyük devletlerin belirleyeceği kurallara uyacağını belirtir. Süveyş Kanalı Kumpanyası'yla aralarındaki temel sorunların angarya usulünün kaldırılması ve arazi meselesi olduğunu vurgulayan İsmail Paşa, angaryanın kaldırılmasına değinmeden arazi meselesine geçer ki, bu, İsmail Paşa'nın zihninde angaryanın kaldırılması meselesinin

²⁹⁷ *The Times*, nr. 24564, 21 Mayıs 1863, 14.

²⁹⁸ *The Times*, nr. 24597, 29 Haziran 1863, 6.

²⁹⁹ *The Times*, nr. 24564, 21 Mayıs 1863, 14.

bir sonuca ulaştığını düşündürür. Yapılmakta olan kanalı Mısır hükümetinin üstlendiğini, buradaki arazinin şirkete verilmeyeceğini, daha önce yapılan tatlısı kanalı için ödeme yapmak yerine kumpanyanın yerleştiği arazilerin bazılarının bir süreliğine şirkete tahsisinin uygun olacağını ve bu konudaki son kararın Sultan Abdülaziz'e ait olduğunu belirten İsmail Paşa, Süveyş'e açılacak yeni kanalın yapımına başlanması için padişahın iznini ister.³⁰⁰

Bâbîâli'nin Nisan ayında gönderdiği yazısı ile İsmail Paşa'nın yukarıdaki arzının ardından Süveyş Kanalı Kumpanyasının hisselerinin %9 oranında değer kaybetmesi üzerine³⁰¹ hisse satın alan Fransızlar, Paris'teki gazetelerde yayımladıkları ilânlarla İsmail Paşa'yı protesto ederler.³⁰² Gazetelerle irtibata geçen Paris Sefareti, Osmanlı İmparatorluğu'na bir zarar getirmeyeceğini düşündükleri için bu ilânları yayınladıkları cevabını alır.³⁰³

Nubar Paşa'nın Süveyş Kanalı'nın yapılmasıyla ilgili olarak İstanbul'a geldiğini bildiren *The Times*, Osmanlı İmparatorluğu'nun Süveyş Kanalı'nın şimdiki durumundan memnun olmadığını ve Bâbîâli'nin, angarya usulünün kaldırılması, şirketin Said Paşa döneminde tatlısı kanalları çevresinde yerleştiği arazileri terk etmesi ve yapılacak kanalın tarafsızlığının sağlanması gerektiğini Nubar Paşa'ya bildirdiğini belirtir. Angarya usulünün kaldırılmasının Süveyş Kanalı Kumpanyası'na ek bir maliyet getirmeyeceğini savunan gazete, İstanbul'daki hükümetin bu konuların tartışılması için

³⁰⁰ İsmail Paşa'nın Bâbîâli'ye yazdığı bu arz için bkz. BOA, İ.DUİT, 141/52 25 Temmuz 1863 (8 Safer 1280); BOA, HR.SFR.(4), 54/7, 2 Ağustos 1863; Georges Douin, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail*, 44.

³⁰¹ D. A. Farnie, *East and West of Suez: The Suez Canal in History* (Oxford, Clarendon Press, 1969), 68.

³⁰² BOA, HR.SFR.(4), 54/8, 4 Haziran 1863.

³⁰³ BOA, HR.SFR.(4), 54/10, 11 Haziran 1863.

toplandığını³⁰⁴ bildirir. Mısır'daki ekonomik ve maddi gelişmeyi kimsenin görmezden gelemeyeceğini, bunun sadece Mısır'a ait bir durum olmadığını ve Bâbîâli'nin bu gelişmeyi imparatorluğun diğer eyaletlerine de yaymak istediğini ifade eder.³⁰⁵ Birkaç gün sonra da, Nubar Paşa'nın, Bâbîâli'nin Süveyş Kanalı ve İsmail Paşa'nın inşa etmek istediği Kuseyr³⁰⁶ Demiryolu'yla ilgili cevaplarıyla birlikte Mısır'a döndüğünü yazar.³⁰⁷

İngiliz Dışişleri Bakanı Russell ve Başbakanı Lord Palmerston ile bir görüşme yapan ve İsmail Paşa'nın 29 Mayıs'ta Bâbîâli'ye gönderdiği yazıyı Russell'a sunan Londra Sefiri Musurus Paşa, İngiltere'nin bu meselede Bâbîâli'nin yanında olduğu cevabını alır ve aynı gün Lord Palmerston ile de görüşür. Lord Palmerston, eski Mısır valileri ile Süveyş Kanalı Kumpanyası arasında tatlısu kanalı açmak için imzalanan anlaşmaya istinaden kumpanyanın kanalların çevresindeki arazilere yerleşmesi durumunun padişahın onayı olmadan geçerli olamayacağını;³⁰⁸ ayrıca, Mısır'daki Fransız konsolosunun padişahın konsolosları huzuruna kabul ettiği toplantıya katılmamasının diplomatik teamüllere uygun olmadığını ifade eder.³⁰⁹

Süveyş Kanalı meselesinin Sultan Abdülaziz'in egemenlik haklarıyla ilgili olduğunu söyleyen Palmerston, padişahın Mısır'daki hukukunu zedeleyecek herhangi bir hareketin derhal engellenmesi gerektiğini belirtir. Dışişleri Bakanı Lord Russell da,

³⁰⁴ Gazetede Meclis-i Mahsusu için *Special Councils*, Divan için *the Imperial Divan* tabirleri kullanılır.

³⁰⁵ *The Times*, nr. 24756, 4 Haziran 1863, 12.

³⁰⁶ Gazetede “*the Cosseir Railway*” şeklinde geçmektedir.

³⁰⁷ BOA, HR.SFR.(4), 54/10, 11 Haziran 1863.

³⁰⁸ Palmerston'un bu cümlesi bir anlamda Nisan ayında verilen tahriratın kısa bir özeti gibidir.

³⁰⁹ BOA, HR.TO, 55/43, 2 Mayıs (14 Zilkade 1279); BOA, İ.DUİT, 141/49, 8 Haziran 1863 (20 Zilhicce 1279).

Süveyş Kanalı inşaatında angarya usulünün kaldırılması ve arazi meselesinin halli için İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na gerekli desteği vereceğini bildirir.³¹⁰

The Times, Âli Paşa'nın büyük devletlere gönderdiği bir tahrirat ile, tıpkı Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında olduğu gibi, gemi trafiğine açıldığında Süveyş Kanalı'nın iki yakasına da Türk askerlerinin yerleştirileceğini; İsmail Paşa'nın ise Süveyş Kanalı'na asker yerleştirilmesinin Mısır'ın bir iç meselesi olduğunu belirttiğini yazar. Ayrıca, angarya usulünün kaldırılması tartışmaları sürerken Yukarı Mısır'dan hâlâ işçi toplanıp kanalda çalıştırılmasının tartışmalara yeni bir boyut kazandırdığını belirtir.³¹¹ Bu arada Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Johann Bernhard von Rechberg de, Süveyş Kanalı meselesinde Sultan Abdülaziz'in hükümdarlık hakları korunduğu ve başarıyla bu tartışmaları yönettiği için Âli Paşa'yı tebrik eder.³¹²

Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada padişahın hükümdarlık haklarını koruduğu için Bâbîâli'yi tebrik eden Lord Palmerston, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na desteğini yineler.³¹³ *The Times*, *Le Nord* gazetesine dayanarak Bâbîâli'yle Fransa arasında Süveyş Kanalı'yla ilgili hâlâ tartışmalar yaşandığını, İsmail Paşa'nın Fransız hükümetinden eski haklarından vazgeçmesini istediğini; ancak Fransızların kazanılmış haklarından vazgeçmek istemediğini yazar.³¹⁴ Fransız hükümetinin Süveyş Kanalı meselesindeki tutumunu gazetesine taşımaya devam eden *The Times*, Bâbîâli'nin isteklerine karşı yazılı bir açıklama yapmayan Fransız

³¹⁰ BOA, HR.SFR.(3), 79/9, 18 Haziran 1863.

³¹¹ *The Times*, nr. 24597, 29 Haziran 1863, 6.

³¹² HR.TO, 106/23, 25 Haziran 1863(8 Muharrem 1280); BOA, İ.DUİT, 141/50, 2 Temmuz 1863 (15 Muharrem 1280).

³¹³ BOA, HR.SFR.(3), 79/36, 2 Temmuz 1863.

³¹⁴ *The Times*, nr. 24609, 13 Temmuz 1863, 10.

hükümetinin, İstanbul'daki elçisi ve Mısır'daki Fransız konsolosu aracılığıyla tehdit, yıldırma ve baskıyla Bâbîâli'yi verdiği karardan vazgeçirmeye çalıştığını, ancak, bu tür politik manevraların sadece sorunun çözümünü geciktirdiğini belirtir.³¹⁵

15 Temmuz'da ikinci tatlısu kanalı tamamlanıp kullanıma hazır hale gelir.³¹⁶ Paris Sefiri Cemil Paşa, Bâbîâli'nin Süveyş Kanalı hakkındaki sorularına Fransa dışişleri bakanının yanıtlarını içeren 21 Temmuz tarihli bir tahriratı İstanbul'a gönderir. Bakana göre Süveyş Kanalı meselesinde çözilemeyen üç maddenin birincisi, Sultan Abdülaziz'in kanalın inşası için izin vermesi; ikincisi, angarya usulünün kaldırılması; üçüncüsü de, tatlısu kanalı çevresindeki kumpanyanın yerleştiği arazilerin tekrar Mısır valisinin tasarrufuna verilmesiydi. Birinci madde üzerinde Bâbîâli'yle aynı kanaati taşıdıklarını; ikincide, kanalın yapımında çalıştırılan işçilerin ücretleri ödendiği için uygulanan bu sisteme angarya denilemeyeceğini; üçüncü sorun için kumpanya ile İsmail Paşa arasında yeni bir anlaşmanın yapılması gerektiğini bildirir.

Cemil Paşa, angarya usulü bütün ülkede kaldırıldığı için, Mısır'ın bundan istisna tutulamayacağını, şirketin “göstermelik” bir ödeme yaparak³¹⁷ bu fiili durumu yasal hale getirmesinin kabul edilemeyeceğini; üçüncü sorun olan arazi meselesinin çözümünde ise Bâbîâli'nin kararlı olduğunu, şirketin bu arazilere yabancıları yerleştirdiğini ve bu durumun *imperium in imperio*³¹⁸ statüsü yarattığı için şirketin bu

³¹⁵ *The Times*, nr. 24609, 13 Temmuz 1863, 10.

³¹⁶ A. Farnie, *East and West of Suez*, 69.

³¹⁷ Belgede bu durum “göstermelik ücret i'tası bahanesi” biçiminde kullanılmaktadır.

³¹⁸ Devlet içinde devlet anlamına gelen bu kelime gurubu belgede “hükümet içinde hükümet” biçiminde yer alır.

arazileri derhal terk etmesi gerektiğini Fransa dışişleri bakanına bildirir.³¹⁹ *The Times*'ın da belirttiği gibi, Fransız hükümetinin kararsız tutumu ve oyalama taktikleri böylece iyice gün yüzüne çıkar.

25 Temmuz 1863 tarihinde sorunu bütünüyle çözmek için toplanan Meclis-i Mahsus, angarya usulünün kaldırılması ve tatlısu kanalları çevresinde kumpanyanın tasarrufundaki arazilerin Mısır valisine terki yönündeki tezlerini tekrarlar; ikinci maddenin hayata geçirilebilmesi için yapımı devam eden ve yapılacak olan tatlısu kanallarının Mısır hükümeti tarafından yapılmasını önerir; ancak, İsmail Paşa da bu kanalları inşa ederken angarya usulünü kullanamazdı. Meclis-i Mahsus, gelinen bu noktada Fransa'nın kendi uyruğundan olan ve tatlısu kanalları çevresindeki arazileri Fransız koloni hareketine açan bir kumpanyayı her halükarda destekleyeceği, Fransa'nın asıl derdinin şirkete para yatıran Fransızların zarar etmemesi olduğu ve Süveyş Kanalı'nı tamamlamak isteyeceği tespitlerini yapar. İngiltere ise angarya usulü kaldırılırsa halkın gönüllü olarak kanal inşaatına katılmayacağı, böylece kanal kazma çalışmalarının duracağı ve bu projenin iptal olacağı beklentisindeydi.

Fransa ve İngiltere'nin isteklerinin uyuşamayacağını gören ve Süveyş Kanalı meselesinin hem İngiltere ve Fransa'nın hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun hukukuna zarar vermeyecek bir şekilde çözüme kavuşturulması için çabalayan Meclis-i Mahsus, Süveyş Kanalı Kumpanyası'na tatlısu kanalının çevresindeki arazileri kullanma hakkını veren maddenin sözleşmeden çıkarılması; angarya usulünün kaldırılması; 29 Mayıs'ta verdiği arza uygun olarak kumpanyaya verilecek ve kumpanyadan alınacak araziler konusunda İsmail Paşa ile Süveyş Kanalı Kumpanyası arasında bir anlaşmaya

³¹⁹ BOA HR.TO, 73/26, 10 Temmuz 1863 (23 Muharrem 1280); BOA, İ.DUİT, 141/51, 21 Temmuz 1863 (4 Safer 1280),

varılması; bu üç meselenin 25 Temmuz'dan itibaren 6 ay içerisinde halledilmesi; kanalın bütün ticaret gemilerine açık; ancak bütün savaş gemilerine kapalı olması; kanalın derinliğiyle genişliğinin ticaret gemilerinin geçişine uygun olarak yapılması ve kanalla ilgili olan herhangi bir uluslararası sorun ortaya çıktığında Osmanlı hariciyesi tarafından halledilmesi kararlarını alır.³²⁰ 2 Ağustos 1863 tarihinde ise Avrupa devletlerine 25 Temmuzdaki iradenin daha kısa ve öz hali olan bir tahrirat verilir.³²¹ Kanal fermanında bir ticaret kanalı olarak adlandırıldığından ileride açılacak Süveyş Kanalı'nın ticaret gemilerine açık ve harp gemilerine kapalı olması kararlaştırılır.³²² Bu fermanın Fransızca çevirisinin sonunda Âli Paşa, İsmail Paşa ve Süveyş Kanalı Kumpanyası arasında çözülememiş bazı sorunların olduğunu ve ferman maddesine uygun olarak, 6 ay içerisinde bu sorunların çözüleceği belirtilir. Âli Paşa, tarafların üzerinde anlaşılamadığı pek çok konu olmasına rağmen uzun yıllardır süregelen sorunun çözümünden dolayı Osmanlı Hariciyesi'nin büyük bir iş başardığını bildirir.³²³

3 Ağustos'ta artık Süveyş Kanalı meselesinin çözüldüğünü duyuran *The Times*, Fransız hükümetinin Bâbîâli'nin bu isteklerine nasıl bir tepki vereceğinin merak edildiğini belirtir. Şirket, İsmail Paşa'nın uzun zaman önce ilan ettiği ve şimdi Bâbîâli'nin de onayladığı angarya usulünün kaldırılmasından sonra bir yandan çalıştırdığı fellahlara ödeyeceği ücretleri yükseltirken bir yandan da işçi sayısını

³²⁰ BOA, İ.DUİT, 141/52 25 Temmuz 1863 (8 Safer 1280).

³²¹ Fermanın bir sureti 25 Temmuz'da hazırlanan iradenin leflerinin birinde "Mısır Valisi Hazretlerine Yazılacak Tahriratın Müsveddesidir" başlığı vardır (BOA, İ.DUİT, 141/52 25 Temmuz 1863/8 Safer 1280). Büyük devletlere gönderilen bu tahriratın Fransızca çevirisinde "la dépêche Vézirielle" olarak tanımlanır.

³²² BOA, HR.SFR.(4), 54/7, 2 Ağustos 1863; BOA, İ.DUİT, 141/52 25 Temmuz 1863 (8 Safer 1280). Sammarco, Bâbîâli'nin gönderdiği bu belgenin Sultan Abdülaziz'le İsmail Paşa'nın kanalın yapımı için anlaştıkları metnin yasallaşmış bir versiyonu olduğunu söyler (*Historie de L'Egypte Moderne*, 69).

³²³ BOA, HR.SFR.(4), 54/7, 2 Ağustos 1863.

düşürmek zorunda kalır. İsmail Paşa ise, şirketin tasarrufundaki toprakları alabileceğini belirtir. Kanalin tarafsızlığı meselesi iki taraf arasında müzakere edilmeksizin kabul edilir. En önemli gelişme ise padişahın kanalın yapımını onaylaması olur. *The Times*'a göre, Fransızlar gelinen bu noktadan memnun gözükmemekte iseler de, Bâbıâli, bu kararlardan sonra İngiltere'nin kendisini destekleyip desteklemeyeceğini bilemediği için rahatsızdı.³²⁴

İleriki günlerde Süveyş Kanalı hakkındaki iradeyi tekrar gündemine taşıyan *The Times*, Fransa hükümetinin bu konudaki belirsiz tavrının da sürdüğünü belirtir. Süveyş Kanalı'nın problemlerinin çözülmesiyle Mısır'ın problemlerinin bitmediğini belirten, birkaç haftadan beri üstünde durduğu Yukarı Mısır ve Sudan'daki gelişmeleri farklı bir açıdan değerlendiren ve bu defa Mısır'ın ekonomik olarak gelişmesi için bu alanlardaki ticari girişimlerin yalnız İsmail Paşa'nın izniyle yapılabilmesini eleştiren *The Times*, İsmail Paşa'nın hayal ettiği ekonomik yapının sadece kendi teşebbüsleriyle değil, Londralı banker ve tüccarların girişimleriyle gerçekleştirilebileceğini,³²⁵ Süveyş Kanalı meselesi üzerine haber yapan gazetelerin yalan yanlış haberler yayınladığını, Süveyş Kanalı inşaatında angarya usulünün artık tamamen kaldırıldığını ve Süveyş Kanalı Kumpanyası'nın artık yeni çalışma şekli için gerekli önlemleri alması gerektiğini ifade eder.³²⁶

³²⁴ *The Times*, nr. 24627, 3 Ağustos 1863, 10.

³²⁵ *The Times*, nr. 24638, 15 Ağustos 1863, 8. İngiltere'nin 1850'de 71.000.000 pound olan toplam ihracatının 1870'de 200.000.000 pounda yaklaştığı düşünüldüğünde *The Times*'ın bu yorumu daha mantıklı bir zemine oturur. 1850-1870 yılları arasında İngiltere'nin ihracat rakamları için bkz. David Thomson, "The United Kingdom and Its World-Wide Interest," *The New Cambridge Modern History: The Zenith of European Power, 1830-1870*, (Cambridge, Cambridge University Press, 1960), X, 334.

³²⁶ *The Times*, nr. 24664, 22 Ağustos 1863, 12.

İstanbul'daki misyonunu başarıyla tamamlayıp Mısır'a dönen Nubar Paşa, ardından Fransız hükümetiyle olan sorunları konuşmak üzere Paris'e hareket etmişti.³²⁷ Paris sefareti ilk anda Nubar Paşa'nın neden Paris'e geldiğinin bilinmediğini Bâbîâli'ye bildirir.³²⁸ *The Times* ise, paşanın Paris'e arazi ve angarya meselelerini III. Napolyon ile görüşmek üzere geldiğini belirtir.³²⁹ Paris sefareti daha sonra Nubar Paşa'nın Paris'te Bâbîâli'nin 2 Ağustos'ta yayınladığı fermana uygun olarak tartışmalı konular üzerinde görüşmeler yaptığını ve daha sonra Mısır'a döndüğünü bildirir.³³⁰

Bu görüşmelerin ardından Fransa'da oluşturulan ve Süveyş Kanalı'nda incelemeler yapmak üzere Mısır'a giden bir komisyon, kanalda yaptığı incelemelerin yanında Mısır'daki yetkililerle arazi ve angarya meselelerini tartışır.³³¹ Bu arada, Süveyş Kanalı hisselerini satın alan girişimciler, Osmanlı İmparatorluğu'na³³² ve Fransa hükümetine başvurur.³³³ III. Napolyon, bunun üzerine kendisi için önemli olanın Fransız girişimcilerin zarar görmemeleri olduğunu bildirir.³³⁴ Bu tartışmaların üzerine yatırımcıların itirazlarını ve Süveyş Kanalı yatırımının kurallarını inceleyen³³⁵ Bâbîâli,

³²⁷ *The Times*, nr. 24650, 29 Ağustos 1863, 6.

³²⁸ BOA, HR.SFR.(4), 54/14, 4 Eylül 1863.

³²⁹ *The Times*, nr. 24657, 7 Eylül 1863, 8; K. Bell, "British Policy", 139. *The Times*, mühendisler arasında tartışmalar çıkmasına rağmen kanal inşaatının devam ettiğini belirtir.

³³⁰ BOA, HR.SFR.(4), 54/16, 17 Eylül 1863; *The Times*, nr. 24712, 10 Kasım 1863, 10.

³³¹ *The Times*, nr. 24682, 6 Ekim 1863, 7.

³³² BOA HR.SFR.(4), 54/13, 14 Ağustos 1863; 54/15, 10 Eylül 1863.

³³³ A. Farnie, *East and West of Suez*, 68.

³³⁴ *The Times*, nr. 24694, 20 Ekim 1863, 8.

³³⁵ HR.SFR.(4), 54/9, 11 Haziran 1863.

Ağustos ayında duyurulan ferman kararlarına uyulmazsa kanalın inşaatını durduracağını Mısır valisine bildirir.³³⁶ Bu arada komisyon da Paris'e döner.³³⁷

Kumpanya angarya usulunun kaldırılması ve elinden alınan araziler yüzünden Mısır hükümetinden yüklü bir tazminat alacağını duyurması³³⁸ üzerine İsmail Paşa kumpanyanın fermanda belirtilen kuralları uygulamak için bir an önce Mısır hükümetine başvurmasını yoksa Süveyş Kanalı inşaatını durduracağını belirtir,³³⁹ ayrıca Mısır hükümetinden beklenen 25.000 işçi istihdamının Mısır'ın tarımsal ihtiyacı için 9.000'e indirilmesini talep eder.³⁴⁰

Bu tarihten itibaren tatlısu kanalları çevresinde kumpanya tarafından kullanılan arazinin Mısır valisini tasarrufuna geçmesi üzerine Süveyş Kanalı Kumpanyası'yla İsmail Paşa arasındaki tartışmalar sürüp gider.³⁴¹ Bir Fransız anonim şirketi olan kumpanya, konuyu Fransız mahkemelerine (*Tribunal de la Seine*) aktarır.³⁴² 1864 yılında Fransız mahkemelerinin verdiği kararlar neticesinde iki taraf arasında anlaşmaya varılır. İsmail Paşa, mahkeme kararından önce Süveyş Kanalı Kumpanyası'nın satılmayan 20.000 pound değerindeki 1.040 hissesini satın alır.³⁴³

³³⁶ *The Times*, nr. 24694, 20 Ekim 1863, 8.

³³⁷ *The Times*, nr. 24703, 30 Ekim 1863, 8.

³³⁸ *The Times*, nr. 24694, 20 Ekim 1863, 8.

³³⁹ *The Times*, nr. 24712, 10 Kasım 1863, 10.

³⁴⁰ *The Times*, nr. 24675, 28 Eylül 1863, 9.

³⁴¹ Pierre Crabitès, İsmail, *The Malignd Khedive*, 53.

³⁴² Pierre Crabitès, İsmail, *The Malignd Khedive*, 53.

³⁴³ A. Farnie, *East and West of Suez*, 69; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 64.

İsmail Paşa, zararlarını tazmin için 16 yıl içerisinde Süveyş Kanalı Kumpanyası'na 3.360.000 (84.000.000 frank)³⁴⁴ pound ödeyecekti.³⁴⁵ Bu karardan sonra 1863 yılında Fransa dışişleri bakanının Cemil Paşa'ya söyleyip padişahın onayladığı yeni bir sözleşme yapma isteği 1865 yılında hissedilmeye başlanır. Ayrıca bu dönemde angarya usulünün kalkmasıyla beraber Süveyş Kanalı inşaatında amelelerin yerine makineler çalışmaya başlar. Bu durum kanalın insan gücüne bağlı olmasını sonlandırır ki bu, kanal inşaatının hızlanması anlamına gelir.³⁴⁶

İsmail Paşa ile Süveyş Kanalı Kumpanyası arasındaki sorunlardan dolayı Süveyş Kanalı inşaatına Ağustos 1863'e kadar onay vermeyen Bâbîâli, bu tarihte onay vermişse de resmi bir adım atmamıştı. Kumpanyanın, içinde kendini tanıyan maddelerin de olduğu yeni bir anlaşma yapma isteği konusunda Bâbîâli işi ağırdan alır. III. Napolyon'un araya girmesiyle görüşmeler tekrar başlar ve 19 Mart 1866 (2 Zilkade 1282) tarihinde³⁴⁷ Bâbîâli tarafından onaylanan bir metinle Süveyş Kanalı inşaatı her şeyiyle legal hale gelir. Esasında sözleşme ile, 1863 yılı boyunca tartışılıp Ağustos ayında karara bağlanan konularla 1864'te İsmail Paşa ve Süveyş Kanalı Kumpanyası arasındaki davada Fransa'daki mahkemenin verdiği kararlar da bir anlamda onaylanmış olur.

³⁴⁴ Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal*, 26; K. Bell, *British Policy*, 139; Angelo Sammarco, *Historie de L'Egypte Moderne*, 65.

³⁴⁵ A. Farnie, *East and West of Suez*, 68; Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal*, 27; M. Rifaat Bey M.A., *The Awakening of Modern Egypt*, 131; Akalın, 131-132

³⁴⁶ A. Farnie, *East and West of Suez*, 69-70.

³⁴⁷ Batılı kaynakların bazıları imzalanan sözleşmenin tarihini 22 Şubat 1866 (A. Farnie, *East and West of Suez*, 71), bazıları da özgün Osmanlıca metindeki 19 Mart 1866 tarihini verirler (Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal*, 26).

Yapılan sözleşme ile³⁴⁸ angarya usulü kaldırıldığı ve şirketin tatlısu kanalları çevresindeki kullandığı ekilebilir arazileri Mısır hükümetine iade ettiği için şirkete ödenecek tazminat miktarı toplam 68 milyon frank olarak belirlenir.³⁴⁹ Şirket, toplam 63.000 hektar araziyi Mısır hükümetine iade eder; ancak, alacaklarından dolayı şirketin terkettiği 60.000 hektarlık arazinin 19.264 hektarı³⁵⁰ şirkete bırakılır; ayrıca tatlısu kanallarının Mısır hükümetince yaptırılma kararından vazgeçilir. Kalan tatlısu kanalları Mısır hükümetinin para ve insan desteğiyle daha sonra Süveyş Kumpanyası tarafından yapılması karara bağlanır. 1854, 1856 ve 1863 metinleri gibi, 1866 mukavelesi de kanalı bir ticaret kanalı olarak tanımlar ve ticaret gemilerinin kanaldan serbestçe geçebileceğini bildirir.³⁵¹ Ayrıca Süveyş Kanalı'nın emniyetinin Mısır hükümetince sağlanması ve uluslararası bir güvenlik sorunu ortaya çıktığında çözüm mercii olarak Osmanlı hükümeti olması kararlaştırılır. Neticede Süveyş Kanalı 17 Kasım 1869 tarihinde yapılan büyük bir törenle deniz trafiğe açılır.

Süveyş Kanalı'nın 1854 yılından itibaren sürekli büyüyen problemleri 1863 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun kanalın yapımını onaylamasıyla birlikte bir nebze son bulur; 1866 mukavelesi ile Süveyş Kanalı'nın yapımı yasal bir zemine oturur.

³⁴⁸ 1866 yılında imzalanan mukavele metni Tuba Çınar'dan alınmıştır ("Süveyş Kanalı'nın Açılması ve Osmanlı Dış Politikası'ndaki Önemi (1869-1882)" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008), 213-219).

³⁴⁹ Bu paranın 38 milyon frankı angarya ve 30 milyonu da arazi meselesi için verilmiştir.

³⁵⁰ Bu miktar aslında İsmail Paşa'nın 29 Mayıs 1863'te yolladığı tahriratta yer alan şirketin alacakları için Tatlısu Kanalları çevresindeki bir kısım arazinin şirketin kullanımına verilmesi maddesine (BOA, İ.DUİT, 141/52 25 Temmuz 1863/8 Safer 1280) denk düşer. Bırakılan toprakların 10.264 hektarı Süveyş Kanalı için, 9.600 hektarlık alan tatlı su kanalları için Kumpanyaya bırakılmıştır (Durmuş Akalın, "Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2011),61).

³⁵¹ Kanalin bütün ticaret gemilerine açık olması hali 1881'e kadar uluslararası bir komisyon tarafından denetlenmemesine rağmen, yöneticiler kanalın bu özelliğine azami dikkat göstermişlerdi. Bu dikkat neticesinde kanal tarafsızlık ilkesine uygun uluslararası bir kanal olarak tanımlanabilir (Joseph A. Obieta, *The International Status*, 57-61).

Aslında burada gözden kaçırılmaması gereken nokta şudur: olağan koşullarda böyle bir yatırım imtiyazı padişahın onayıyla verilirdi. Ancak vali uluslararası sermaye ile doğrudan irtibat kurunca Bâbîâli buna itiraz eder ve padişahın onayını alınması 1863 yılına kadar mümkün olmaz. Bazı istisnalar dışında mevcut literatür 1866'da yapılan mukavelenameye odaklanır ve yukarıdan beri anlatılan 1863 krizine ve çözümüne bir iki paragraf ayırır.

İngiltere'nin planlarının yanında İsmail Paşa'nın angarya meselesinde bu kadar ısrarlı olmasının ve Bâbîâli'nin hazırladığı belgelerde sürekli olarak Mısır tarımına vurgu yapılmasının bir nedeni de Amerikan İç Savaşı nedeniyle artan pamuk fiyatlarından pay almak istemesidir. 1860'ların başından itibaren Amerikan İç Savaşı'nın belirtileri İngiltere'deki pamuk piyasasını etkilemeye başlar. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu, İzmir Limanı kanalıyla 18. yüzyıldan beri İngiltere'ye pamuk satar. Ancak 1862 yılına kadar İzmir'den satın alınan pamuk İngiltere piyasalarında ikinci sınıf pamuk olarak tanımlanır. Amerikan İç Savaşı'nın kriz döneminde İngiliz dokuma sanayii istediği pamuğu ithal edemez ve dünyadaki diğer pazarlara yönelir. Bu pazarlar Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Hindistan'dır. Yatırım yapmak isteyen İngiliz tüccarların isteği Batı Anadolu'dan Amerikan pamuğu kalitesinde bir verim almaktır. Bu tür bir gelişim için Manchester Pamuk Alım Birliği (*Manchester Cotton Supply Association*) Anadolu'daki pamuk eken köylülere bedava Amerikan tohumlarını ücretsiz dağıtır; hatta 1863 Nisanında dağıtılan tohum miktarı 295 tona çıkar. İngiliz tüccarlar, ayrıca, Batı Anadolu bölgesinde yetiştirilen pamuğu standardize etmek için çırçır fabrikaları kurar. Bâbîâli Aydın Demiryolu projesiyle ulaşım ve nakliye imkanlarını genişletir ve vergilerde bir düzenlemeye gideceğini ve bölgedeki çiftçileri pamuk ekimi için teşvik eder. Bu gelişmelerle birlikte 1863 yılında İzmir'den yapılan

pamuk ihracatı 1.674.000 sterline yükselerek o seneki İzmir'in toplam ihracatının 34,6'na ulaşır.³⁵² Bu nedenle Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati dönüşü uğradığı İzmir'deki devlet görevlileriyle konsoloslara yaptığı konuşmasında “pamuk tarımının İzmir'de geliştirilmesi” vurgusu devletin İzmir'de uyguladığı politikaya uygundu.³⁵³

Bâbîâli, ülkedeki diğer pamuk ekilebilir alanları da araştırıp verimli biçimde kullanmak istemişti. Bu noktada en güzel örnek Çukurova bölgesidir. 1840'tan sonra Mehmet Ali Paşa'nın oğlu olan ve Adana bölgesini 1840'a kadar yöneten İbrahim Paşa'dan tekrar alınan bölgede, Tanzimat'ın aktif biçimde uygulandığı gibi, Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu Fırka-i Islahiye projesiyle bölgedeki konar göçerler de yerleşik düzene geçirilmeye çalışılır.³⁵⁴ Sonuç olarak genelde Osmanlı İmparatorluğu özelde İsmail Paşa yönetimindeki Mısır hükümeti Amerika İç Savaşı'ndan dolayı İngilizlerin artan pamuk ihtiyacını karşılar ve o dönemki pamuk piyasasında önemli bir aktör olur.

Sonuç olarak 1854 yılından beri büyük bir sorun teşkil eden ve Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa arasında politik tartışmalara konu olan Süveyş Kanalı inşaatının hem Osmanlı İmparatorluğu hem de İngiltere tarafından tanınması meselesi ortadan kaldırılmış oluyordu. Burada şunu da belirtmekte fayda vardır. Aslında sorun iki aşamalıydı. Sorunun birinci aşaması Süveyş Kanalı inşaatının Osmanlı İmparatorluğu tarafından tanınmasıydı ki bu 2 Ağustos 1863 tarihli fermala çözülür.

³⁵² Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul, Bilim Yayınları, 1977), 87-100, 153-160.

³⁵³ Okunan nutkun ayrıntılı incelemesi için 3. bölüme bakınız.

³⁵⁴ Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of Adana Mersin Region, 1850-1908* (Leiden, Brill, 2010), 55-73.

Sorunun ikinci aşaması ise Süveyş Kanalı'nı yapacak şirketin tanınmasıdır ki bu sorunda 1866'da Osmanlı İmparatorluğu'nun kumpanyaya verdiği izinle çözülmüştür.

Sonuç ve Değerlendirme

3 Nisan-5 Mayıs 1863 tarihleri arasında gerçekleşen Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati görünüş itibariyle Osmanlı padişahının II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid'in Tanzimat döneminde yapmış olduğu "memleket gezileri" veya "teftiş gezilerinin" amaçlarını kapsamakla beraber 1854'ten beri süregelen Süveyş Kanalı tartışmanın da sonlanmasını sembolize eder.

1854 yılında Mısır Valisi Abbas Paşa'nın Ferdinand de Lesseps'e ve onun kurduğu Süveyş Kanalı Kumpanyası'na verdiği Süveyş Kanalı'nı inşa etme imtiyazı 1856 yılında Said Paşa tarafından da onaylanır; ayrıca, şirkete bazı yeni haklar verilir. Ancak 1854 ve 1856 yılında yapılan imtiyaz anlaşmalarında geçen imtiyazların sadece Osmanlı padişahının izniyle geçerli olacak olması hükmü hem kumpanyanın hem de Abbas Paşa'nın elini kolunu bağlar.

Hem imparatorluğun hukuki haklarına zarar vereceğini hem de Süveyş Kanalı'nın yapımının Avrupa devletlerinin ilgisini bu topraklara çekeceğine inanılır. Bu sözleşmeler için Bâbîâlî'nin karşı olduğu iki temel mesele vardır: Şirketin kanal inşaatında uyguladığı angarya usulünün kaldırılması ve 1856'daki imtiyazla beraber Süveyş Kanalı Kumpanyası'nın tatlı su kanalları çevresinde yerleştiği arazileri terk etmesi. Bâbîâlî, bu maddelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'daki hukukuna zarar verdiği kanaatinde olduğu için Sultan Abdülmecid kanalın yapımı için gerekli izni vermez.

1860'lardan itibaren Mısır'da telgraf ve demiryolu hatlarını gelişmesine paralel olarak Mısır Ortadoğu ve Hindistan coğrafyasını kıta Avrupası'na bağlar. Bu nedenlerden dolayı Süveyş Kanalı meselesinde Avrupa devletlerinin tutumları birbirinden farklı özellikler gösterir. Fransa bütün sorun boyunca Kavalalı Mehmed Ali

Paşa döneminden beri devam eden Mısır'daki üstün pozisyonunu kaybetmek istemez. Doğu Akdeniz'i ve Hindistan yolunu güvenli bir alan haline getirmeye çalışan ve Fransa'nın Mısır üzerindeki nüfuzunu kırmaya çalışan İngiltere angarya meselesini kullanarak Süveyş Kanalı'nın yapımını durdurarak ister. Fransızlar kanalın yapım imtiyazının başka bir ülkeye gitmesini önlemelerine rağmen İngilizler son kerte de kanaldan en çok faydalanan millet olur.³⁵⁵

Yukarıda anlatılmaya çalışılan nedenlerden dolayı 1859 yılında başlayan hafriyat çalışmaları 1863 yılına bazen çok hızlı ilerler bazen de durma noktasına gelir. Said Paşa'nın ölümü üzerine yeni Mısır valisi olan İsmail Paşa'nın karşılaştığı durum şöyledir: 1854 yılından beri tartışması süren ve hala bitirilememiş ve içinde pek çok sorunu barındıran Süveyş Kanalı inşaatı³⁵⁶ ve Süveyş Kanalı Kumpanyasının, dolaylı olarak da, Fransızların Mısır'da artan nüfuzlarının yarattığı sorunlar vardı. Kendisinin politik olarak yeterince güçlü olmadığını sezen ve bu belirsizliklerle dolu durumdan kurtulmak isteyen İsmail Paşa ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilerini düzeltmeye çalışır ardından Fransa'nın karşına İngiltere kartıyla çıkar.

Sultan Abdülaziz Osmanlı İmparatorluğu'nun Süveyş Kanalı meselesindeki ana oyuncularından biri olduğunu göstermek için Mısır'a bir seyahat düzenler. İngiltere bu seyahate ilk anda tepki göstermesine rağmen zamanla bu tutumunu değiştirir. Mısır'da görkemli kutlamalarla karşılanan ve her fırsatta tâbi' ile metbûnun kim olduğunu Mısır halkına ve orada bulunan büyük devletlerin konsoloslarına gösteren Sultan Abdülaziz,

³⁵⁵ De Lesseps 1874 yılında Süveyş Kanalı'ndan geçen gemilerin tonajının 2.423.000 ton olduğunu ve İngilterenin 1.797.000 ton ile toplam tonajın %71'ine sahip olduklarını yazacaktır. Ferdinand de Lesseps, *The History of the Suez Canal: A Personal Narrative*, (Edinburgh, William Blackwood and Sons, 1876), 22-23.

³⁵⁶ Ferdinand de Lesseps, *The History of the Suez Canal*, 76-77.

Mısır seyahatini bitirdikten sonra İzmir, Çanakkale ve Gelibolu'ya uğradıktan sonra İstanbul'da büyük şenliklerle karşılanır.

Seyahatin ardından Avrupa'da çıkan gazetelerde padişahın Mısır seyahatiyle ilgili pek çok olumlu haber çıkar; bu haberleri takip eden Osmanlı hariciyesi seyahatin amaçlarını büyük devletlerin konsoloslarına izah eder. İmparatorluğun Rusyadaki sefiri ise seyahatin şerefine bir balo düzenler.

Sultan Abdülaziz seyahatte iken Osmanlı hariciyesi Süveyş Kanalı meselesiyle ilgili çalışmalarını sürdürür; Nisanda Süveyş Kanalı yapımında angarya usulünün kullanılmasına ve tatlı su kanalı çevresindeki arazilerin şirket tarafından işgal edilmesine karşı olduğunu büyük devletlere bildirir. İsmail Paşa seyahatin ardından Süveyş Kanalı meselesinin çözümüne dair önerilerinin bulunduğu bir ma'aruzâtla Mayıs ayında Nubar Paşa'yı İstanbul'a gönderir. Haziran ve Temmuz aylarında Meclis-i Mahsus'da görüşülen sorun sonunda karara bağlanır. Meclis-i Mahsus, Süveyş kanalı inşaatında, yukarıda da belirtildiği gibi, angarya usulünün kaldırılması ve kumpanyanın tatlı su kanalları çevresindeki arazilerden çekilmesi gerektiği kararını alır ve bu karar Sultan Abdülaziz tarafından onaylanır. Alınan bu kararlar Ağustos ayının başında büyük devletlere iletilir. Başta bu kararlara itiraz eden şirket 1864 yılında hem angarya usulünden vazgeçecek hem işgal ettiği arazileri boşaltmak zorunda kalacaktı. Osmanlı hariciyesinin ince politikalarıyla beraber hem on senelik Süveyş Kanalı meselesi çözülmüş hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'daki metbû pozisyonu kuvvetlenmiştir.

Süveyş Kanalı meselesi 1854 yılında Mısır valisinin kendi girişimiyle başlamış olsa bile 1863 yılına gelindiğinde büyüyen Süveyş Kanalı krizinin düğümü yine Osmanlı İmparatorluğu tarafından çözülür. Bundan dolayı, daha önce de belirttiğimiz

gibi, Sir Henry Bulwer'in İstanbul ile kaderinin bir olduğunu görmesi³⁵⁷ gibi Timothy Mitchell'a durumu aynı zaviyeden görür:

“Kahire tüm bu dönem boyunca, yöneticilerinin daha özerk davranabildiği sıralarda bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir vilayeti olarak kaldı. Ne milliyetçi Mısır tarihlerinde ne de Avrupalıların yazdıklarında pek söylenmez ama Kahire'deki siyasi ve düşünsel hareketler kendilerine Avrupa'dan çok İstanbul'u örnek alıyorlardı. İstanbul'la olan bu bağ, imparatorluğun yıkılmasına, hatta daha da sonrasına kadar sürdü.”³⁵⁸

1830'lardan başlayarak Kahire-İstanbul arasındaki gerginlikler bazen üst safhalara çıkmıştır. Bu gibi durumlarda Osmanlı İmparatorluğu ilk olarak büyük devleri işin işine karıştırmak istememiş ancak karıştıkları zaman ise kendi hükümlerlik haklarını Mısır valisine ve Avrupalı devletlere ezdirmek istememiştir. Bu misyonu başarmaya çalışırken bürokrat sınıfı devrin konjonktürünü sıkıca ölçmeye çalışmış ve sorunu kendi lehine çözmeye uğraşır. Bu tez boyunca Süveyş Kanalı meselesi Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati kontekstinde anlamlandırılmaya çalışılır.

³⁵⁷ Durmuş Akalın'ın doktora tezinde de bu kader birlikteliğine referans olabilecek pek çok anlatı mevcuttur (Durmuş Akalın, “Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2011).

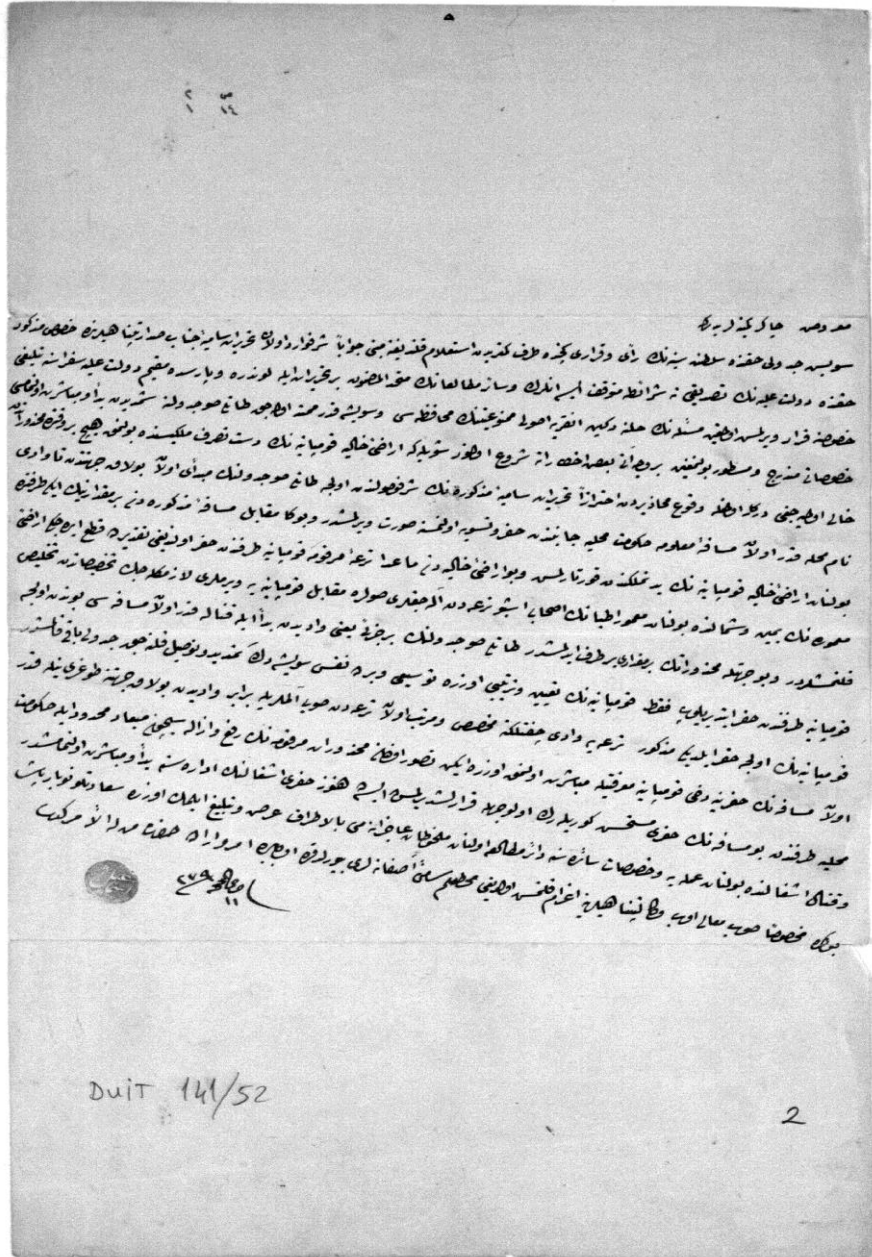
³⁵⁸ Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleşmesi*, çev. Zeynep Altok, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2011), 17.

BELGELER

1. İsmail Paşa'nın Süveyş Kanalı Yapımına İzin Verilmesi için Sadarete Yazdığı

Ma'ruzât

(BOA, İ.DUİT, 141/52)

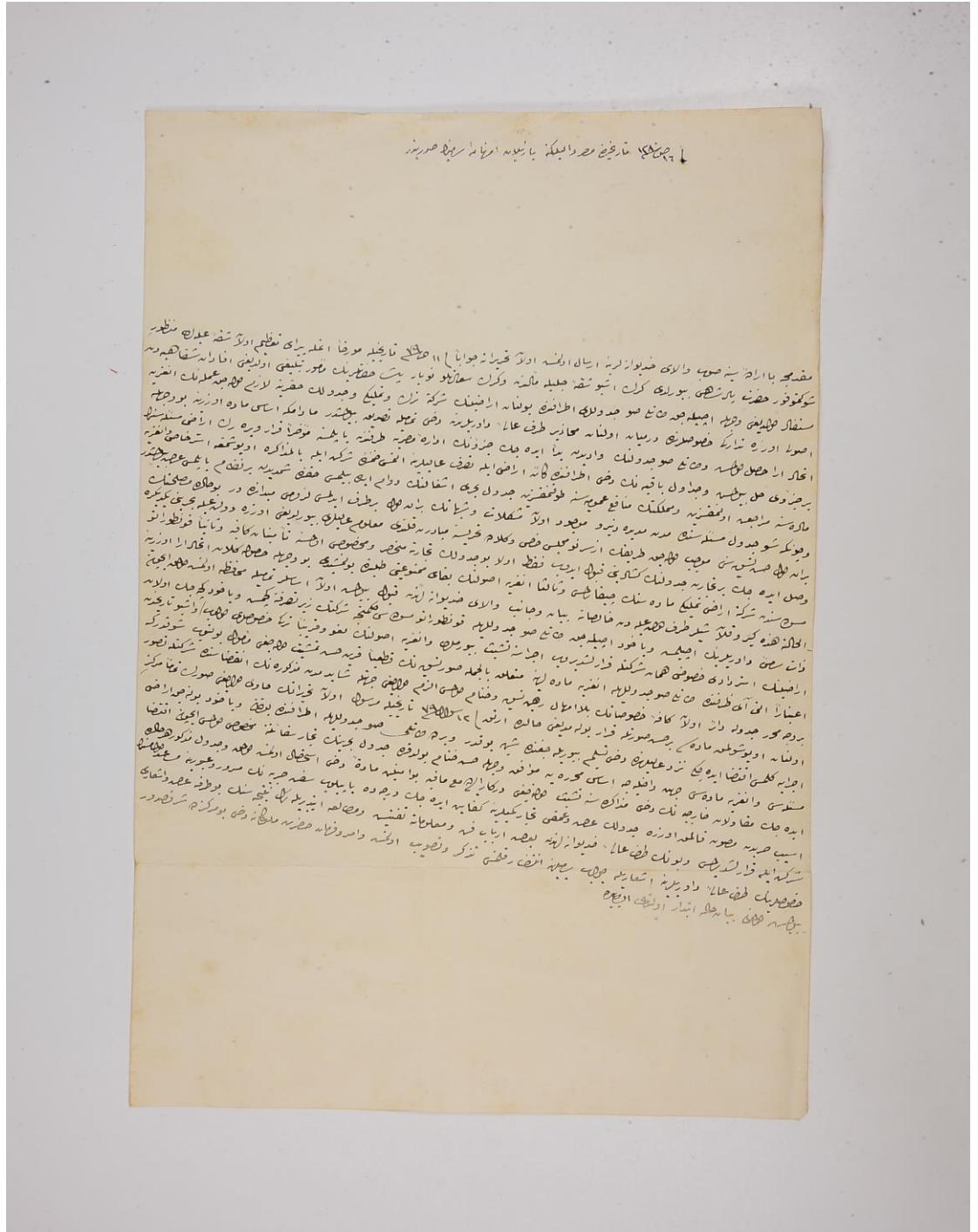
İ.DUİT.00141

2. Süveyş Kanalı'nın Tatlı Su Kanallarının Yapılması İçin İsmail Paşa'ya Yazılan
Tahrirat Müsveddesi (BOA, İ.DUİT, 141/52)

[illegible]

i.DUIT.00141

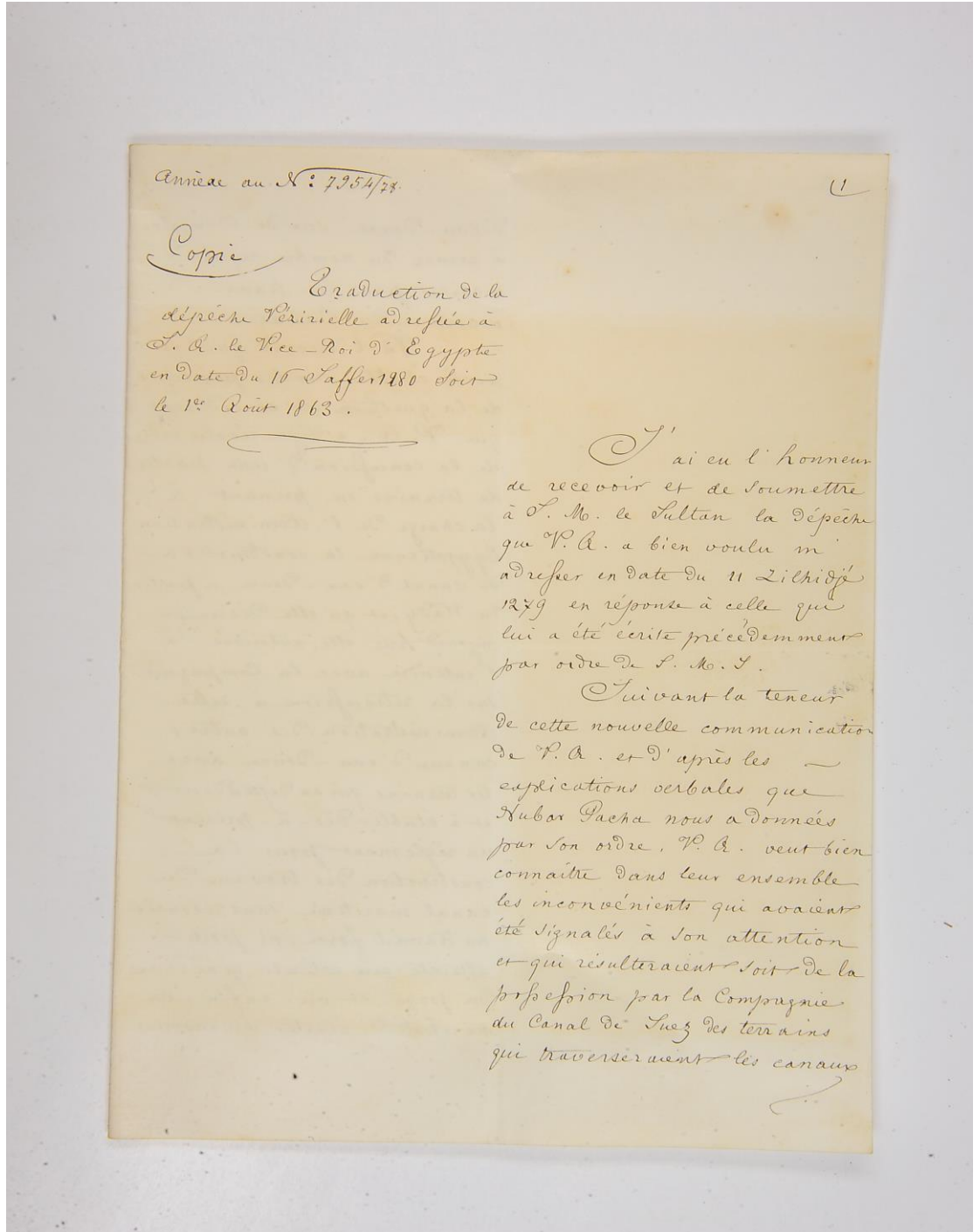
3. Süveyş Kanalı'nın Yapımıyla İlgili İsmail Paşa'ya Yazılan Emirname Sureti
(BOA, HR.SFR.(4), 54/7)

(BOA, Ì.DUÌT, 141/52)

i.DUIT.00141

5. Süveyş Kanalı'nın Tatlı Su Kanallarının Yapımına İzin Veren Tahrir-ı Sadr-ı Âlî'nin
Fransızca Tercümesinin İlk Sayfası
(BOA, HR.SFR.(4), 54/7)

6. 22 Nisan 1863 Tarihli *The Times* Gazetesi'nde Sultan Abdülaziz'in Mısır'daki

İlk Gününü Anlatan Yazı

THE SULTAN'S VISIT TO EGYPT.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

ALEXANDRIA, APRIL 11.

At daybreak on Tuesday, the 7th, the Imperial squadron was sighted, and the Viceroy instantly put to sea and met it outside the harbour, when he was invited on board the Sultan's yacht. His Majesty was accompanied by the three sons of the late Sultan, his own little boy, who is five years old, Fuad Pasha, Mehmet Pasha, the High Admiral; Mahmoud Pasha, the brother-in-law of the late Sultan, and a suite of 700 persons.

His Majesty landed in his State barge, the Viceroy sitting on his right, Fuad Pasha on his left, at the steps of the fine palace of Rassetine, which has been entirely redecorated and furnished at an enormous expense for the Imperial guest and his attendants. The Sultan passed the day at the palace, and in the evening drove round the town, which from the great courtyard of Rassetine, through the bazaars to the square, was brilliantly illuminated in his honour. His carriage, drawn by four white horses, was preceded by a number of mounted police, and running footmen with torches, and followed by a body of his own guard, dressed as Zouaves, with flowing white burnouses streaming behind them. The whole procession slowly winding round the square, the horses rearing and plunging at every explosion of fireworks, the Sultan sitting unmoved, and unmindful of the curiosity and cheering of the thousands who were thronging to catch one glimpse at a real Sultan's face, was an impressive sight.

No Sultan has visited Egypt since Selim I. conquered the country in 1517, and some old-fashioned Moslems here and in Cairo think it so wonderful that the representative of the Prophet should leave his capital that they believe the end of the world is coming, and have made their wills, forgetting how useless such a proceeding would be if their forebodings came true.

On the following morning His Majesty received the foreign representatives, and, in reply to their felicitations, said in Turkish:—

"I feel great satisfaction in seeing around me the honourable representatives of friendly and allied Powers. I have come to Egypt simply to give to the Viceroy a fresh proof of my good will and especial affection, and to see this important portion of my empire. All my efforts are directed towards the development of the happiness and prosperity of all classes of my subjects throughout my dominions, and to the strengthening the bonds which unite us to Europe. I am also convinced that the Viceroy follows in the same course, and that treading in the steps of his grandfather he will maintain and perfect the works of our illustrious countryman."

In the afternoon he drove in state to Moharrem Bey, the summer palace of Prince Halim Pasha, where he dined, returning at night to Rassetine.

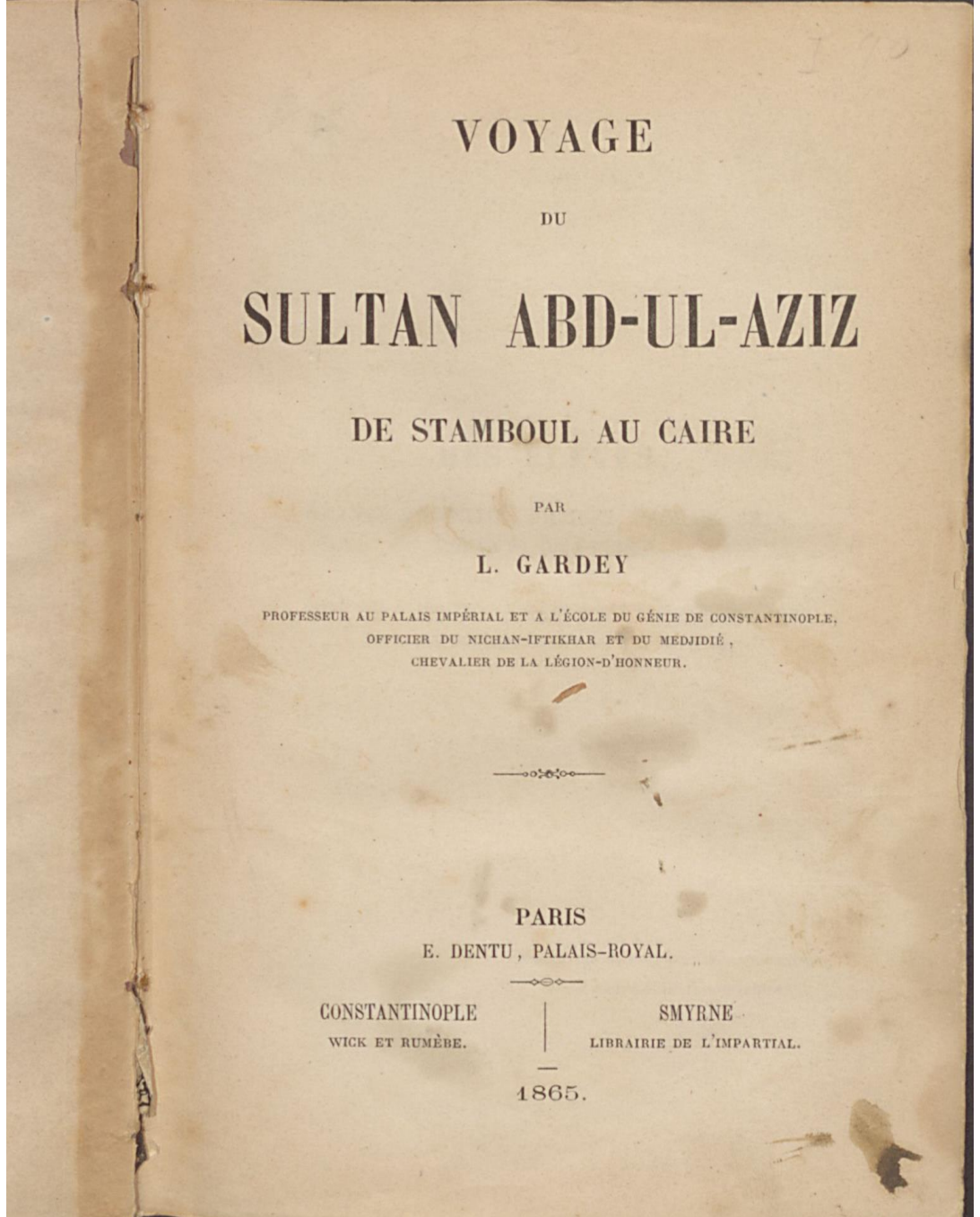
Next morning he left for Cairo, and was much interested in the railway, the first he has ever seen, visiting the locomotives, carriages, and trucks.

The Sultan has been much struck with the broad streets, fine houses, and level roads (compared with Constantinople), of Alexandria, and it is probable that this visit may prove beneficial to his own country and capital, as he will strive to improve the means of communication and transport, by making railways, canals, and roads, and to develop agriculture by the introduction of useful machinery.

The Sultan has shown a very proper consideration for the high position of his powerful vassal, the Viceroy of Egypt, and seizes every occasion of manifesting his regard for Ismail Pasha; while the Viceroy has spared no trouble or expense to do honour to his illustrious guest.

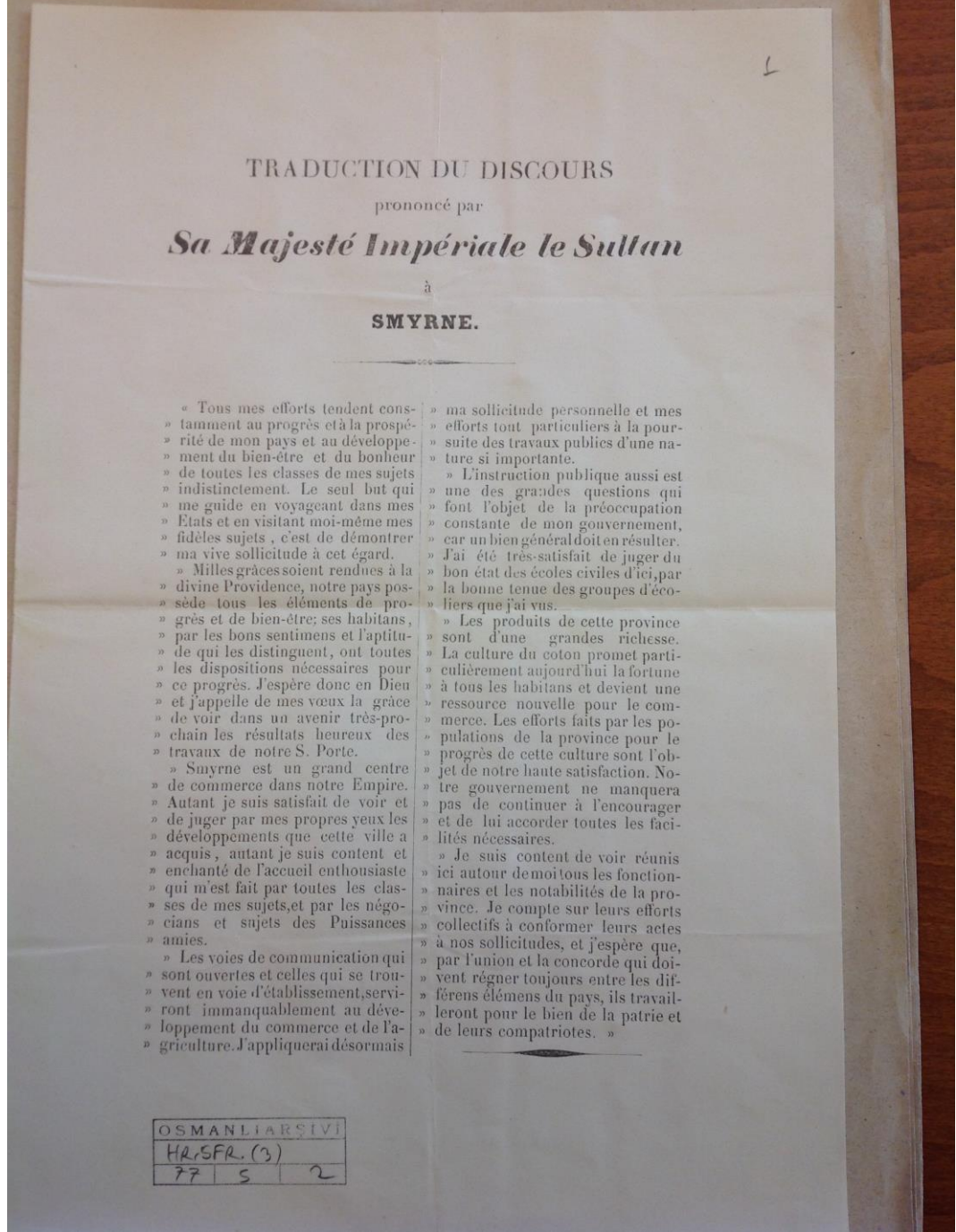
Egypt has obtained the valuable concession of a coalmine on the coast of Adalia, which the Sultan has bestowed on Ismail Pasha. It was discovered many years ago by one of Mehmet Ali's officers, but the Porte had always refused to grant the concession. Two officers have been sent down to report on the quality of the coal and the feasibility of working the mine.

8. M. Gardey'nin Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahatini Anlattığı *Voyage du Abd-ul-Aziz De Stamboul Au Caire* Başlıklı Kitabının Kapağı

9. Sultan Abdülaziz'in İzmir'de Konsoloslara Yaptığı Konuşmanın Londra Sefaretine Gönderilen Tercümesi

(HR.SFR.(3), 77/5)

10. Ferdinand de Lesseps'e 30 Kasım 1854 Yılında Abbas Paşa, 5 Ocak 1856 Yılında Said Paşa Tarafından Verilen ve Osmanlı Padişahı tarafından Onaylanmayan İmtiyaz Metinleri.³⁵⁹

APPENDICES

No. 1

*Acte de Concession du Vice-Roi d'Égypte pour la Construction et l'Exploitation du Canal Maritime de Suez et Dépendances entre la Mer Méditerranée et la Mer Rouge.—Caire, le 30 Novembre, 1854.*¹

NOTRE ami M. Ferdinand de Lesseps ayant appelé notre attention sur les avantages qui résulteraient pour l'Égypte de la jonction de la Mer Méditerranée et de la Mer Rouge par une voie navigable pour les grands navires, et nous ayant fait connaître la possibilité de constituer, à cet effet, une Compagnie formée de capitalistes de toutes les nations, nous avons accueilli les combinaisons qu'il nous a soumises, et lui avons donné, par ces présentes, pouvoir exclusif de constituer et de diriger une Compagnie Universelle pour le percement de l'Isthme de Suez et l'exploitation d'un Canal entre les deux mers, avec faculté d'entreprendre ou de faire entreprendre tous travaux et constructions, à la charge par la Compagnie de donner préalablement toute indemnité aux particuliers en cas d'expropriation pour cause d'utilité publique; le tout dans les limites et avec les conditions et charges déterminées dans les Articles qui suivent.

Article 1er. M. Ferdinand de Lesseps constituera une Compagnie, dont nous lui confions la direction, sous le nom de Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez, pour le percement de l'Isthme de Suez, l'exploitation d'un passage propre à la grande navigation, la fondation ou l'appropriation de deux entrées suffisantes, l'une sur la Méditerranée, l'autre sur la Mer Rouge, et l'établissement d'un ou de deux ports.

Art. 2. Le Directeur de la Compagnie sera toujours nommé par le Gouvernement Égyptien, et choisi, autant que possible, parmi les actionnaires les plus intéressés dans l'entreprise.

Art. 3. La durée de la Concession est de quatre-vingt-dix-neuf ans, à partir du jour de l'ouverture du Canal des deux mers.

Art. 4. Les travaux seront exécutés aux frais exclusifs de la Compagnie, à laquelle tous les terrains nécessaires n'appartenant pas à des particuliers seront concédés à titre gratuit. Les fortifications que le Gouvernement jugera à propos d'établir ne seront point à la charge de la Compagnie.

Art. 5. Le Gouvernement Égyptien recevra annuellement de la Compagnie 15 pour cent des bénéfices nets résultant du bilan de la Société, sans préjudice des intérêts et dividendes revenant aux actions qu'il se réserve de prendre pour son compte lors de leur émission et sans aucune garantie de sa part dans l'exécution des travaux ni dans les opérations de la Compagnie. Le reste des bénéfices nets sera réparti ainsi qu'il suit:

75 pour cent au profit de la Compagnie;

10 pour cent au profit des membres fondateurs.

Art. 6. Les tarifs des droits de passage du Canal de Suez, concertés entre la

¹ From Command Paper, C. 3805. 1883.

³⁵⁹ Sir Arnold T. Wilson, *The Suez Canal: Its Past, Its Present and Future*, (London, Oxford University Press, 1939), 173-179

Compagnie et le Vice-Roi d'Égypte et perçus par les agents de la Compagnie, seront toujours égaux pour toutes les nations, aucun avantage particulier ne pouvant jamais être stipulé au profit exclusif d'aucune d'elles.

Art. 7.¹ Dans le cas où la Compagnie jugerait nécessaire de rattacher par une voie navigable le Nil au passage direct de l'Isthme, et dans celui où le Canal Maritime suivrait un tracé indirect desservi par l'eau du Nil, le Gouvernement Égyptien abandonnerait à la Compagnie les terrains du domaine public aujourd'hui incultes qui seraient arrosés et cultivés à ses frais ou par ses soins.

La Compagnie jouira, sans impôts, des dits terrains pendant dix ans, à partir du jour de l'ouverture du Canal; durant les quatre-vingt-neuf ans qui resteront à s'écouler jusqu'à l'expiration de la Concession, elle payera la dîme au Gouvernement Égyptien; après quoi, elle ne pourra continuer à jouir des terrains ci-dessus mentionnés qu'autant qu'elle payera au dit Gouvernement un impôt égal à celui qui sera affecté aux terrains de même nature.

Art. 8.¹ Pour éviter toute difficulté au sujet des terrains qui seront abandonnés à la Compagnie concessionnaire, un plan dressé par M. Linant Bey, notre Commissaire Ingénieur auprès de la Compagnie, indiquera les terrains concédés, tant pour la traversée, et les établissements du Canal Maritime et du Canal d'Alimentation dérivé du Nil, que pour les exploitations de culture, conformément aux stipulations de l'Article 7.

Il est, en outre, entendu que toute spéculation est, dès à présent, interdite sur les terrains du domaine public à concéder, et que les terrains appartenant antérieurement à des particuliers, et que les propriétaires voudront plus tard faire arroser par les eaux du Canal d'Alimentation exécuté aux frais de la Compagnie, payeront une redevance de . . . par feddan cultivé² (ou une redevance fixée amiablement entre le Gouvernement Égyptien et la Compagnie).

Art. 9. Il est enfin accordé à la Compagnie concessionnaire la faculté d'extraire des mines et carrières appartenant au domaine public, sans payer de droits, tous les matériaux nécessaires aux travaux du Canal et aux constructions qui en dépendront, de même qu'elle jouira de la libre entrée de toutes les machines et matériaux qu'elle fera venir de l'étranger pour l'exploitation de sa Concession.

Art. 10. A l'expiration de la Concession, le Gouvernement Égyptien sera substitué à la Compagnie, jouira sans réserve de tous ses droits et entrera en pleine possession du Canal des deux mers et de tous les établissements qui en dépendront. Un arrangement amiable ou par arbitrage déterminera l'indemnité à allouer à la Compagnie pour l'abandon de son matériel et des objets mobiliers.

Art. 11. Les Statuts de la Société nous seront ultérieurement soumis par le Directeur de la Compagnie et devront être revêtus de notre approbation. Les modifications qui pourraient être introduites plus tard devront préalablement recevoir notre sanction. Les dits Statuts mentionneront les noms des fondateurs, dont nous nous réservons d'approuver la liste. Cette liste comprendra les personnes dont les travaux, les études, les soins ou les capitaux auront antérieurement contribué à l'exécution de la grande entreprise du Canal de Suez.

Art. 12. Nous promettons enfin notre bon et loyal concours et celui de tous

¹ Abrogated by Art. 3 of Convention of 22nd February, 1866 (Hertslet's *State Papers*, vol. lvi, p. 279).

² Le feddan égyptien correspond à peu près à un demi-hectare.

les fonctionnaires de l'Égypte pour faciliter l'exécution et l'exploitation des présents pouvoirs.

Caire, le 30 Novembre, 1854.

A mon dévoué ami, de haute naissance et de rang élevé, M. Ferdinand de Lesseps.

La Concession accordée à la Compagnie Universelle du Canal de Suez devant être ratifiée par Sa Majesté Impériale le Sultan, je vous remets cette copie pour que vous la conserviez par devers vous. Quant aux travaux relatifs au creusement du Canal de Suez, ils ne seront commencés qu'après l'autorisation de la Sublime Porte.

(Cachet du Vice-Roi.)

Le 3 Ramadan, 1274.

Appendix 2

Acte de Concession du Vice-Roi d'Égypte, et Cahier des Charges, pour la Construction et l'Exploitation du Canal Maritime de Suez et Dépendances.
—*Alexandrie, le 5 Janvier, 1856.*

Nous, Mahomed Saïd Pacha, Vice-Roi d'Égypte,

Vu notre Acte de Concession, en date du 30 Novembre, 1854,¹ par lequel nous avons donné à notre ami, M. Ferdinand de Lesseps, pouvoir exclusif à l'effet de constituer et diriger une Compagnie Universelle pour le percement de l'Isthme de Suez, l'exploitation d'un passage propre à la grande navigation, la fondation ou l'appropriation de deux entrées suffisantes, l'une sur la Méditerranée, l'autre sur la Mer Rouge, et l'établissement d'un ou deux ports:

M. Ferdinand de Lesseps nous ayant représenté que, pour constituer la Compagnie susindiquée dans les formes et conditions généralement adoptées pour les Sociétés de cette nature, il est utile de stipuler d'avance, dans un acte plus détaillé et plus complet, d'une part, les charges, obligations, et redevances auxquelles cette Société sera soumise; d'autre part, les concessions, immunités, et avantages auxquels elle aura droit, ainsi que les facilités qui lui seront accordées pour son administration,

Avons arrêté comme suit les conditions de la Concession qui fait l'objet des présentes:

§ 1. Charges.

Article 1er. La Société fondée par notre ami M. Ferdinand de Lesseps, en vertu de notre Concession du 30 Novembre, 1854, devra exécuter à ses frais, risques, et périls, tous les travaux et constructions nécessaires pour l'établissement:

1. D'un Canal approprié à la grande navigation maritime, entre Suez, dans la Mer Rouge, et le Golfe de Péluse, dans la Mer Méditerranée;
2. D'un Canal d'irrigation, et approprié à la navigation fluviale du Nil, joignant le fleuve au Canal Maritime susmentionné;
3. De deux branches d'irrigation et d'alimentation dérivées du précédent Canal, et portant leurs eaux dans les deux directions de Suez et de Péluse;

¹ No. 1.

Les travaux seront conduits de manière à être terminés dans un délai de six années, sauf les empêchements et retards provenant de force majeure.

Art. 2. La Compagnie aura la faculté d'exécuter les travaux dont elle est chargée par elle-même et en régie, ou de les faire exécuter par des entrepreneurs au moyen d'adjudications ou de marchés à forfait. *Dans tous les cas, les quatre cinquièmes au moins des ouvriers employés à ces travaux seront Égyptiens.*¹

Art. 3. Le Canal approprié à la grande navigation maritime sera creusé à la profondeur et à la largeur fixées par le programme de la Commission Scientifique Internationale.

Conformément à ce programme, il prendra son origine au port même de Suez; il empruntera le bassin dit les Lacs Amers et le Lac Timsah; il viendra déboucher dans la Méditerranée en un point du Golfe de Péluse qui sera déterminé dans les projets définitifs à dresser par les Ingénieurs de la Compagnie.

Art. 4. Le Canal d'irrigation approprié à la navigation fluviale dans les conditions du dit programme, prendra naissance à proximité de la ville du Caire, suivra la vallée ('ouadée') Toumilat (ancienne terre de Gessen), et débouchera dans le Grand Canal Maritime au Lac Timsah.

Art. 5. Les dérivations du Canal précédent s'en détacheront en amont du débouché dans le Lac Timsah; de ce point elles seront dirigées, d'un côté sur Suez, de l'autre côté sur Péluse, parallèlement au Grand Canal Maritime.

Art. 6. Le Lac Timsah sera converti en un port intérieur propre à recevoir des bâtiments du plus fort tonnage.

La Compagnie sera tenue, en outre, si cela est nécessaire: (1) de construire un port d'abri à l'entrée du Canal Maritime dans le Golfe de Péluse; (2) d'améliorer le port et la rade de Suez, de manière à ce que les navires y soient également abrités.

Art. 7. Le Canal Maritime, les ports en dépendant, ainsi que le Canal de jonction du Nil et le Canal de dérivation, seront constamment entretenus en bon état par la Compagnie et à ses frais.

Art. 8. Les propriétaires riverains qui voudront faire arroser leurs terres au moyen de prises d'eau tirées des Canaux construits par la Compagnie, pourront en obtenir d'elle la concession moyennant le paiement d'une indemnité ou d'une redevance dont le chiffre sera fixé dans les conditions de l'Article 17 ci-près.

Art. 9. Nous nous réservons de déléguer, au siège administratif de la Compagnie, un Commissaire Spécial dont le traitement sera payé par elle, et qui représentera, près de son Administration, les droits et les intérêts du Gouvernement Égyptien pour l'exécution des dispositions du présent.

Si le siège administratif de la Société est établie ailleurs qu'en Égypte, la compagnie sera tenue de se faire représenter à Alexandrie par un Agent Supérieur nanti de tous les pouvoirs nécessaires pour assurer la bonne marche du service et les rapports de la Compagnie avec notre Gouvernement.

§ 2. Concessions.

Art. 10.² Pour la construction des Canaux et dépendances mentionnés dans les Articles qui précèdent, le Gouvernement Égyptien abandonne à la Compagnie,

¹ Abrogated by Art. 1 of Convention of 22nd February, 1866 (Hertslet's *State Papers*, vol. lvi, p. 276).

² Abrogated by Art. 3 of Convention of 22nd February, 1866 (*ibid.*, vol. lvi, p. 279).

sans aucun impôt ni redevance, la jouissance de tous les terrains n'appartenant pas à des particuliers, qui pourront être nécessaires.

Il lui abandonne également la jouissance de tous les terrains aujourd'hui incultes n'appartenant pas à des particuliers, qui seront arrosés et mis en culture par ses soins et à ses frais, avec cette différence: (1) que les terrains compris dans cette dernière catégorie seront exempts de tout impôt pendant dix ans seulement, à dater de leur mise en rapport; (2) que passé ce terme, ils seront soumis, pendant le reste de la Concession, aux obligations et aux impôts auxquels seront assujetties, dans les mêmes circonstances, les terres des autres provinces de l'Égypte; (3) que la Compagnie pourra ensuite, par elle-même ou par ses ayants-droit, conserver la jouissance de ces terrains et des prises d'eau nécessaires à leur fertilisation, à charge de payer au Gouvernement Égyptien les impôts établis sur les terres dans les mêmes conditions.

Art. 11.¹ Pour déterminer l'étendu et les limites des terrains concédés à la Compagnie, dans les conditions du § 1 et du § 2 de l'Article 10 qui précède, il est référé aux plans ci-annexés; étant expliqué qu'aux dits plans les terrains concédés pour la construction des Canaux et dépendances, sans impôt ni redevance, conformément au § 1, sont teints en noir, et que les terrains concédés pour être mis en culture en payant certains droits, conformément au § 2, sont teints en bleu.

Sera considéré comme nul tout act fait postérieurement à notre acte du 30 Novembre, 1854, qui aurait pour conséquence de créer à des particuliers, contre la Compagnie, ou des droits à indemnité qui n'existaient pas alors sur les terrains, ou des droits à indemnité plus considérables que ceux auxquels ils auraient pu prétendre à cette époque.

Art. 12.¹ Le Gouvernement Égyptien livrera, s'il y a lieu, à la Compagnie, les terrains de propriété particulière dont la possession sera nécessaire à l'exécution des travaux et à l'exploitation de la Concession, à charge par elle de payer aux ayants-droit de justes indemnités.

Les indemnités d'occupation temporaire ou d'expropriation définitive seront, autant que possible, réglées amiablement; en cas de désaccord, elles seront fixées par un Tribunal Arbitral procédant sommairement et composé: (1) d'un arbitre choisi par la Compagnie; (2) d'un arbitre choisi par les intéressés; (3) d'un tiers arbitre désigné par nous.

Les décisions du Tribunal Arbitral seront exécutoires immédiatement et sans appel.

Art. 13.² Le Gouvernement Égyptien accorde à la Compagnie concessionnaire, pour toute la durée de la Concession, la faculté d'extraire des mines et carrières appartenant au domaine public, sans payer aucun droit, impôt ni indemnité, tous les matériaux nécessaires aux travaux de construction et d'entretien des ouvrages et établissements dépendant de l'entreprise.

Il exonère, en outre, la Compagnie de tous droits de Douane, d'entrée et autres, pour l'introduction en Égypte de toutes machines et matières quelconques qu'elle fera venir de l'étranger pour les besoins de ses divers services en cours de construction ou d'exploitation.

¹ Abrogated by Art. 3 of Convention of 22nd February, 1866 (Hertslet's *State Papers* vol. lvi, p. 279).

² Abrogated by Art. 1 of Convention of 23rd April, 1869.

Art. 14. Nous déclarons solennellement, pour nous et nos successeurs, sous la réserve de la ratification de Sa Majesté Impériale le Sultan, le Grand Canal Maritime de Suez à Péluse et les ports en dépendant, ouverts à toujours, comme passages neutres, à tout navire de commerce traversant d'une mer à l'autre, sans aucune distinction, exclusion, ni préférence de personnes ou de nationalités, moyennant le paiement des droits et l'exécution des règlements établis par la Compagnie Universelle concessionnaire pour l'usage du dit Canal et dépendances.

Art. 15. En conséquence du principe posé dans l'Article précédent, la Compagnie Universelle concessionnaire ne pourra, dans aucun cas, accorder à aucun navire, Compagnie, ou particulier, aucuns avantages ou faveurs qui ne soient accordés à tous autres navires, Compagnies ou particuliers, dans les mêmes conditions.

Art. 16. La durée de la Société est fixée à quatre-vingt-dix-neuf années, à compter de l'achèvement des travaux et de l'ouverture du Canal Maritime à la grande navigation.

A l'expiration de cette période, le Gouvernement Égyptien rentrera en possession du Canal Maritime construit par la Compagnie, à charge par lui, dans ce cas, de reprendre tout le matériel et les approvisionnements affectés au service maritime de l'entreprise et d'en payer à la Compagnie la valeur telle qu'elle sera fixée, soit amiablement, soit à dire d'experts.

Néanmoins, si la Compagnie conservait la Concession par périodes successives de quatre-vingt-dix-neuf années, le prélèvement stipulé au profit du Gouvernement Égyptien par l'Article 18 ci-après serait porté pour la seconde période à 20 pour cent, pour la troisième période à 25 pour cent et ainsi de suite, à raison de 5 pour cent d'augmentation pour chaque période, sans que toutefois ce prélèvement puisse jamais dépasser 35 pour cent des produits nets de l'entreprise.

Art. 17. Pour indemniser la Compagnie des dépenses de construction, d'entretien, et d'exploitation qui sont mises à sa charge par les présentes, nous l'autorisons, dès à présent, et pendant toute la durée de sa jouissance, telle qu'elle est déterminée par les paragraphes 1 et 3 de l'Article précédent, à établir et percevoir, pour le passage dans les Canaux et les ports en dépendant, des droits de navigation, de pilotage, de remorquage, de halage, ou de stationnement, suivant des tarifs qu'elle pourra modifier à toute époque, sous la condition expresse:

1. De percevoir ces droits, sans aucune exception ni faveur, sur tous les navires, dans des conditions identiques;
2. De publier les tarifs, trois mois avant la mise en vigueur, dans les capitales et les principaux ports de commerce des pays intéressés;
3. De ne pas excéder, pour le droit spécial de navigation, le chiffre maximum de 10 fr. par tonneau de capacité des navires et par tête de passager.

La Compagnie pourra également, pour toutes les prises d'eau accordées à la demande de particuliers, en vertu de l'Article 8 ci-dessus, percevoir, d'après des tarifs qu'elle fixera, un droit proportionnel à la quantité d'eau absorbée et à l'étendue des terrains arrosés.

Art. 18. Toutefois, en raison des concessions de terrains et autres avantages accordés à la Compagnie par les Articles qui précèdent, nous réservons, au profit du Gouvernement Égyptien, un prélèvement de 15 pour cent sur les bénéfices nets de chaque année, arrêtés et répartis par l'Assemblée Générale des Actionnaires.

Art. 19. La liste de membres fondateurs qui ont concouru par leurs travaux,

leurs études, et leurs capitaux, à la réalisation de l'entreprise avant la fondation de la Société, sera arrêtée par nous.

Après le prélèvement stipulé au profit du Gouvernement Égyptien par l'Article 18 ci-dessus, il sera attribué, dans les produits nets annuels de l'entreprise, une part de 10 pour cent aux membres fondateurs ou à leurs héritiers ou ayants-cause.

Art. 20. Indépendamment du temps nécessaire à l'exécution des travaux, notre ami et mandataire M. Ferdinand de Lesseps presidera et dirigera la Société comme premier fondateur, pendant dix ans à partir du jour où s'ouvrira la période de jouissance de la Concession de quatre-vingt-dix-neuf années, aux termes de l'Article 16 ci-dessus.

Art. 21. Sont approuvés les Status ci-annexés de la Société créée sous la dénomination de Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez, la présente approbation valant autorisation de constitution, dans la forme des Sociétés anonymes, à dater du jour où le capital social sera entièrement souscrit.

Art. 22. Comme témoignage de l'intérêt que nous attachons au succès de l'entreprise nous promettons à la Compagnie le loyal concours du Gouvernement Égyptien, et nous invitons expressément par les présentes les fonctionnaires et agents de tous les services de nos Administrations à lui donner en toute circonstance aide et protection.

Nos Ingénieurs, Linant Bey et Mougel Bey, que nous mettons à la disposition de la Compagnie pour la direction et la conduite des travaux ordonnés par elle, auront la surveillance supérieure des ouvriers et seront chargés de l'exécution des Règlements qui concerneront la mise en œuvre des travaux.

Art. 23. Sont rapportées toutes dispositions de notre Ordonnance du 30 Novembre, 1854, et autres qui se trouveraient en opposition avec les clauses et conditions du présent Cahier des Charges, lequel fera seul loi pour la Concession à laquelle il s'applique.

Fait à Alexandrie, le 5 Janvier, 1856.

A mon dévoué ami de haute naissance et de rang élevé, M. Ferdinand de Lesseps.

La Concession accordée à la Compagnie Universelle du Canal de Suez devant être ratifiée par Sa Majesté Impériale le Sultan, je vous remets cette copie authentique, afin que vous puissiez constituer la dite Compagnie financière.

Quant aux travaux relatifs au percement de l'isthme, elle pourra les exécuter elle-même dès que l'autorisation de la Sublime Porte m'aura été accordée.

Alexandrie, le 26 Rebi-ul-Akher, 1272 (5 Janvier, 1856).

(Cachet de Son Altesse le Vice-Roi.)

Appendix 3

*Statuts de la Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez.—
Alexandrie, le 5 Janvier, 1856.*

TITRE I.—*Formation et Objet de la Société.—Dénomination.—Siège.—Durée.*

Article 1er. Il est formé, entre les souscripteurs et propriétaires des actions créées ci-après, une Société anonyme sous la dénomination de Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynaklarıⁱ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asaî (A.)

Divan-1 Hümayun Mısır Mühimmeleri (A.DVN.MSR.MHM)

Sadaret (A.)

Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM)

Müteferrik Belgeler (A.M.)

Teşrifat Kalemi (A.TŞF)

Babîâli Evrak Odası (BEO)

Bab-1 Evrak Odası Vilayet Gelen-Giden Defterleri (BEOVGG.d)

Hatt-1 Hümayun (HAT)

Hazine-i Hassa (HH)

İradeler (HH.İ)

Hariciye Nezareti (HR)

Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.(3))

Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.(4))

Tercüme Odası (HR.TO)

İrade Tasnifi

Dahiliye (İ.DH)

Dosya Usulü İrade Tasnifi(İ.DUİT)

ⁱ Kullanılan belge numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.

Eyalet-i Mümtaze – Mısır (İ. MTZ.(05))

Eyalet-i Mümtaze – Mısır Taltifatı (İ.MTZ.(05).TAL)

Hariciye (İ.HR)

Mabeyn

Mabeyn-i Hümayun (MB)

Mabeyn-i Hümayun – İradeler (MB.İ)

Topkapı Sarayı Müzesi

Topkapı Sarayı Müzesi Defterleri (TSM.d)

Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrak (Y.EE)

Gazetelerⁱⁱ

Cerîde-i Havâdis

Takvîm-i Vekayi

Tercümân-ı Ahvâl

The Times

Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis

Wochenblatt

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, Yusuf Halaçoğlu (haz), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, haz. Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1986.

Ahmet Lütî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, Prof. Dr. Münir Aktepe (haz.). Vol. X. XV vols. Ankara: TTK, 1988.

ⁱⁱ Kullanılan sayılar dipnotlarda gösterilmiştir.

- Akalın, Durmuş, “Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti’ne Etkisi 1854-1882)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2011.
- Aksüt, Ali Kemâlî, *Sultan Aziz’in Mısır ve Avrupa Seyahatleri*, İstanbul: Ahmet Saitoğlu Kitapevi, 1944.
- Akün, Faruk, “Ahmet Vefik Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, İSAM, 1989), II, 143-157.
- Akyıldız, Ali ve Kurşun, Zekeriya (ed). *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Akyıldız, Ali, “Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz’in Yusuf İzzeddin Efendi’yi Veliht Yapma Çabaları,” *Deutsch-Türkische Begegnungen- Türk Alman Tesadüfleri- Festschrift Für Kemal Beydilli-Kemal Beydilli’ye Armağan*, Hedda Riendl-Kiel, Seyfi Kenan (haz),. Berlin, Bonner Islamstudien-Verlag, 2013, 510-538.
- Akyıldız, Ali, “Tanzimat,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, İSAM, 2011), XL, 1-10.
- Akyıldız, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Etkenler,” *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, 15-30.
- Anderson, M. S., *The Eastern Question (1774-1923): A Study in International Relations*, New York, MacMillan, 1966.
- Anick, Norman, “The Embassy of Lord Ponsonby to Constantinople,” Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill Üniversitesi, 1970.
- Bağçeci, Yahya, “Sultan Abdülaziz’in Mısır Seyahati”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2003.
- Batmaz, Şakir, “Abdülaziz ve Boğaz’da Marş Okuyan Ermeni Çocukları”, Metin Hülagü, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan (ed.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Kayseri, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007, IV, 355-371.
- Bell. K., “The Policy towards the Construction of Suez Canal, 1859-65.” *Transactions of the Royal Historical Society*, (vol.15, 1965).
- Berkol, Faruk N., *Le Statut Juridique Actuel des Portes Maritimes Orientales de la Méditerranée (Le Détroits-Le Canal de Suez)*, Paris, Recueil, 1940.

- Beydilli, Kemal, "İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul," *Osmanlı İstanbul'u: II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan (haz.). İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, 21-69.
- Bordeano, N., *L'Egypte D'Après Les Traités de 1840-1841*, Constantinople, Constantinople Typographie et Lithographie Centrales, 1869.
- Casalandra, Estelle, *Nuptials Without Love: The Life of Princess Clothilde of Savoy (1843-1911)*, New York, P. J. Kenedy & Sons, 1963.
- Crabitès, Pierre, *İsmail, The Maligned Khedive*, London: Routledge, 1933.
- Craig, Gordon, "The System of Alliances and The Balance of Power," *The New Cambridge Modern History: The Zenith of European Power 1830-70*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960, X, 246-273.
- Crowley, C. W., "The Mediterranean," *The New Cambridge Modern History: The Zenith of European Power, 1830-1870*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960, X, 416-441,
- Çınar, Tuğba, "Süveyş Kanalı'nın Açılması ve Osmanlı Dış Politikası'ndaki Önemi (1869-1882)," Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008.
- De Lesseps, Ferdinand, *The History of the Suez Canal: A Personal Narrative*, Edinburgh, William Blackwood and Sons, 1876.
- Dicey, Edward, *The Story of Khedivate*, London: Rivingston, 1902.
- Douin, Georges, *Histoire Du Règne Du Khédive İsmail, Tome Premier: Les Premières Années Du Règne 1863-1867*, Publications Spéciales Sous Les Auspices de Sa Majesté Fouad 1er. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1933.
- Edgar-Bonnet, George, *Ferdinand de Lesseps: Le Diplomate Le Créateur de Suez*, Paris: Librairie Plon, 1951.
- Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- Farnie, D. A., *East and West of Suez: The Suez Canal in History*, Oxford, Clarendon Press, 1969.
- Gardey, L., *Voyage Du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul Au Caire*, Paris: E. Dentu, Palais Royal, 1865.

- Graveson, R. H., *The Suez Canal: A Selection of Documents relating to the International Status of the Suez Canal and the Suez Canal Company (November 30, 1854-July 26, 1956)*, London, The Society of Comparative Legislation and International Law, 1956.
- Hallberg, Charles W., *Franz Joseph and Napoleon III 1852-1864, A Study of Austro-French Relations*, New York, Octagon Books, 1973.
- Hanıoğlu, M. Şükrü, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul, İletişim Yayınları, 1985. V, 1389-1393.
- Hill, Richard ve Hogg, Peter, *A Black Corps d’Elite: An Egyptian Sudanese Conscript Battalion with the French Army in Mexico, 1863-1867, and Its Survivors in Subsequent African History*, East Lansing: Michigan State University Press, 1995.
- Hunter, F. Robert, “Egypt under Muhammad Ali’s Successors,” *The Cambridge History of Egypt: Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, M.W. Daly (haz.), Cambridge: Cambridge University Press, 1998, II, 180-211.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları, 2012.
- Jerold, Blanchard (ed.), *Egypt under Ismail Pacha: Being Some Chapters of Contemporary History*, London, Samuel Tinsley & Co. 1879.
- Karal, Enver Ziya, ‘Abd al-‘Aziz (Abdülaziz)”, *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden, E.J. Brill, 1979, I, 56-57.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanının Devri (1861-1876)*, Vol. 7-8, Ankara: TTK, 1956.
- Kasaba, Reşat, “İnen Merdivenden Yukarı: Britanya’nın Yakındoğu Politikası, 1815-1874”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, 35-47.
- Kissenger, Henry *Diplomacy*, New York, Simon&Schuster, 1994.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Yayınları, 2012.
- Kutluoğlu, Muhammed H, *The Egyptian Question (1831-1840)*, İstanbul, Eren, 1988.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul, Bilim Yayınları, 1977.

- M. Rifaat Bey, M.A., *The Awakening of Modern Egypt*, Lahore: Premier Book House, 1964.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-i Hakikat*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, I, 1326.
- Makdisi, Usama, *The Culture of Sectarianism: Community History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, London, California University Press, 2000.
- Mardin, Şerif , *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse, Syracuse University Press, 2000.
- Marlove. John, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations 1800-1953*, New York: Praeger, 1954.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Günümüze Kadar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Milingen, Frederick (Osman Seyfi Bey), *La Turquie Sous Le Règne d'Abdul-Aziz (1862,1867)*, Paris: Librairie International, 1868.
- Mitchell, Timothy, *Mısır'ın Sömürgeleşmesi*, çev. Zeynep Altıok, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Obieta. Joseph A, *The International Status of the Suez Canal*, Netherlands: The Hague Martinus Nijhoff, 1970.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Öntug, M. Murat, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Konya, Palet Yayınları, 2009.
- Özcan, Abdülkadir, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırmaları Merkezi, 1991, 361-379.
- Özcan, Azmi, "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, İSAM, 2007), XXXIII, 485-487.
- Özger, Yunus, "Sultan Abdülmecid'in Cezayir-i Bahr-i Sefid Gezisi (1 Haziran 1850 - 24 Haziran 1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (193,2014), 121-145.
- Paşa, Kamil, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye: Tesis- Devlet-i Aliyyeden Cennet Mekan Sultan Abdülmecid Han'ın Evahir-i Saltanatına Kadar Güzeran Eden Zamana Aiddir*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.1327, III.
- Rasim, Ahmet, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, İstanbul, Matbaa-ı Ebu'l Ziya, 1328-1330, IV.

- Richmond, J.C.B., *Egypt 1798-1952: Her Advance Towards A Modern Identity*, London: Methuen& Co Ltd, 1977.
- Rilvin, Helen Anne B., “The Railway Question in the Ottoman Egyptian Crisis of 1850-1852”, *Middle East Journal*, vol.15, No 4 (Autumm, 1961), 365-388.
- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı*, İstanbul, Oğlak Yayınları, 2004.
- Sammarco, Angelo, *Histoire de L’Egypte Moderne: Depuis Mohammed Ali Jusqu’à L’Occupation Britannique (1801-1882) D’Après Les Documents Originaux Egyptiens et Etrangers Tome III Le Règne Du Khédive İsmail de 1863 À 1875*, Kahire: Société Royale de Géographie D’Egypte, 1937.
- Shaw, Stanford; Kural Shaw, Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic: Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, II.
- Stephanov, Darin, “Sultan Abdulmecid’s 1846 Tour of Rumelia and the Trope of Love”, *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies*, (44, 2014), 475-502.
- Subaşı, Turgut, “Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XII, 753-781.
- Tevfik, Ebuziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul: Kervan Yayınları, 1973, I.
- Thomson, David, “The United Kingdom and Its World-Wide Interest”, *The New Cambridge Modern History: The Zenith of European Power, 1830-1870*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960, X, 331-356.
- Toksöz, Meltem, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana Mersin Region 1850-1908*, Leiden, Brill, 2010.
- Toledano, Ehud R., *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Tugay, Emine Foat, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, New York: Oxford University Press, 1963.
- Van Der Oye, David Schimmelpenninck, “Russian Foreign Policy: 1815-1917”, *Cambridge History of Russia*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, II, 554-574.
- Vatikiotis, P. J., “İsmâ‘il Pasha,” *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden, E.J. Brill, 1997, IV, 192-193.

Wilson. Sir Arnold T., *The Suez Canal: Its Past, Its Present and Future*, London, Oxford University Press, 1939.

Woods, Sir Henry F., *Forty Seven Years Under the Ensigns of Great Bratain and Turkey*, London, Hutchinson & Co. Paternoster Row, 1924, II.